

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija
UDK 35.01 + 330.863 : 321.74.076.12

Inge Perko-Šeparović:

*Tehnologija — moć —
samoupravljanje*

Predmet razmatranja studije *Tehnologija—moć—samoupravljanje* autorice Inge Perko-Šeparović jest odnos između tehnologije i društvene strukture, pri čemu se društvena struktura izjednačuje s odnosima moći, a odnosi moći s proizvodnim odnosima. Osnovna je teza da socijalna transformacija nije moguća ako se ne transformira tehnologija (alternativni socijalni modeli zahtijevaju alternativne tehnologije). Autorica nastoji dokazati kako u trokutu tehnologija—moć—samoupravljanje odlučna uloga pripada tehnologiji, pri čemu je sama tehnologija definirana kao politička varijabla (=tehnološki razvitak je u suštini politički proces). U dokazivanju svoje teze ona opsežno prikazuje istraživanja odnosa tehnologije i strukture na Zapadu, i, na kraju, rezultate vlastitog istraživanja koji pokazuju da samoupravni institucionalni model strukture ne može bitno izmijeniti odnose moći bez radikalnih promjena u tehnologiji.

Autorica dokazuje svoje teze vrlo temeljito i postupno. Polazna točka su joj pojam i klasifikacija tehnologije (prvo poglavlje). Ona prihvaća šire određene tehnologije, koje tehnologiju ne ograničuju samo na industrijsku proizvodnju, nego je proteže na sva područja ljudske djelatnosti kao »ukupnost znanja, postupaka i sredstava koji se koriste u nekoj djelatnosti, čija je svrha da utječe na objekt bilo koje vrsti«. Drugim riječima, autorica naglašava instrumentalnu racionalnost u definiciji tehnologije. Takvo proširenje pojma tehnologije svakako je značajno s obzirom

na ulogu koja se pridaje tehnologiji kao determinanti socijalne strukture.

U prvom poglavlju dane su i klasifikacije tehnologije u različitim autorima (J. Thompson, F. Bates, J. Woodward, C. Perrow i dr.). Za autorično istraživanje važne su dvije klasifikacije: (1) klasifikacija s obzirom na mašinsku kompleksnost i (2) klasifikacija s obzirom na kognitivnu kompleksnost. Te klasifikacije ona je primijenila u empirijskom istraživanju.

U drugom poglavlju *Dinamika tehnologije* dan je sažet historijat razvoja tehnologije, uključujući i njezine socijalne konzekvencije (od kooperacije i manufakture preko mašinerije i montaže trake do automatizacije i kompjutorizacije).

U trećem poglavlju prikazan je utjecaj tehnologije na čovjeka, kako je izražen kroz rezultate socijalnih istraživanja. Taj je utjecaj promatran na tri razine: na razini pojedinca, na razini grupe i na razini organizacije. Glavni izvor autorične analize jest razina organizacije.

Teorijski model, za autoricu, predstavlja Thompsonova analiza odnosa moći. Thompson vezuje moć uz tip tehnologije kojom se organizacija služi. Moć je proces, a struktura i sistem moći rezultati su tog procesa. Procesi moći su: (1) pregovaranje — čiji su uvjeti određeni tehnologijom i (2) upravljanje — kao kontrola neizvjesnosti (izvor moći). U okviru upravljanja stvaraju se koalicije u organizaciji i s elementima iz okoline. Na vrhu postoji vladajuća koalicija (disperzija moći), a unutar koalicije unutrašnji krug koji vodi poslove koalicije. Odnosi moći, ovisi, prvo, o vrsti tehnologije (odnosi moći u tehnološkom jezgru) i, drugo, o stanju okoline (=granične jedinice). Porast složenosti tehnologije i okoline znači porast neizvjesnosti, a to znači da je sve veći broj onih koji sudjeluju u svladavanju neizvjesnosti (dakle, u vršenju moći). Radnici (=tehnološko jezgro) mogu imati moć samo ako rade u intenzivnoj (nerutina-

svoj) tehnologiji — samo takvi radnici mogu biti članovi dominantne koalicije. Ostali nemaju moći (osim pregovaračke). Stoga tek nerutinska tehnologija stvara pretpostavke radikalne promjene strukture moći. Sam Thompson nije izvukao radikalne zaključke; to je učinio Ben- nis predskazujući kraj birokratske organizacije, ali njegovim zaključcima nedostaje znanstvena sigurnost i empirijska osnova.

Četvrto poglavlje posvećeno je teh- nokratizmu i tehnokraciji. Po mom sudu, to je najbolja analiza tehnokracije u ju- goslavenskoj literaturi. Prvi teorijski mo- del tehnokracije autorica nalazi u We- bera — to je racionalnost birokracije i razvoj u pravcu sve veće racionalnosti, moć (vlast) na osnovi znanja i tenden- cija birokracije da poveća svoju moć znanjem (informiranošću) što izvire iz same funkcije u službi. Moderni razvoj ne dovodi u pitanje osnovne postavke o instrumentalnoj racionalnosti birokraci- je; on, naprotiv potencira instrumenta- lnu racionalnost, naročito u doba znanst- veno-tehničke revolucije kad tehnologija kooptira znanost i omogućuje tehnokra- ciji da se zaogrne uzvišenom mistikom znanosti i da se legitimira autoritetom znanosti. Prema tome, tehnokracija pre- dstavlja, u doba znanstveno-tehničke re- volucije, novi naziv za instrumentalnu racionalnost birokracije. Razlike između tehnokracije i birokracije su kvantita- tivne, a ne kvalitativne — tehnokracija je sazrijevanje birokracije u pravcu ko- ji je predviđen Weberovim modelom. Prelazeći od Weberova teorijskog mo- dela na suvremene strukture moći (kao što je Galbraithova »tehnostuktura«, za koju autorica smatra da predstavlja ko- optaciju eksperata od strane uprave), ponovno se ukazuje na ambivalentnost pojma, izraženu u dvije hipoteze: (1) eksperti su samo instrumenti vlasti po- litičara i (2) političari su agenti znan- stvene inteligencije. Ne stoji ni prva ni druga hipoteza. Analogno Weberovu po- jmu birokracije (birokracija kao instru- ment vlasti i birokracija kao sudionik u vlasti), autorica smatra da se između političara i tehnokrata zbiva »kritička interakcija« (Habermas), tj. stvara se od- nos recipročne komunikacije (eksperti sa-

vjetuju političare, a političari savjetuju eksperte). Politička elita kooptira eksper- te u strukture moći, jer bez njih ne može održati poziciju dominacije. Eksperti su djeluju u moći vlastodržaca ne kao a- genti, nego kao ravnopravni sudionici u- nutar postojećeg sistema dominacije.

Autorica zatim lapidarno opisuje teh- nokratsku ideologiju, naglašujući naro- čito dvije karakteristike: prvo, znanost kao tehnokratsku ideologiju (znanost kao sekularnu religiju) i, drugo, krajnju ra- cionalnost u izboru sredstava, a krajnju iracionalnost vrijednosti, ciljeva i potre- ba kojima ta sredstva služe (znanost i tehnologija u funkciji represije).

Veoma je važan odjeljak posvećen te- mi »tehnokracija i socijalizam«. Dok u zemljama »realnog socijalizma« prevla- dava optimistički stav prema znanstve- no-tehničkoj revoluciji kao panaceji za izgradnju »materijalne baze komunizma«, u Jugoslaviji je vidljiv razvoj stavova od izrazito pozitivnih (kompjuteri + ra- dnički savjeti = samoupravljanje-) kra- jem šezdesetih godina (Pečujlić, V. Pa- vičević, V. Vlahović, M. Korać, Z. Vida- ković) do izrazito negativnih krajem se- damedesetih godina, kad u prvi plan iz- bija utjecaj uvoza tehnologije na jugo- slavensko društvo (Nenadović, Stambuk, Cetković, Tomanović, Stojanović). Uka- zuje se na opasnosti za samoupravlja- nje, na iskrivljavanje društvenih odnosa u socijalizmu, na uvoz dominacije i ek- sploatacije. Jugoslavenska znanstvena mi- sao tako slijedi tok misli u zapadnim zemljama. Prikazujući diskusiju o teh- nokratizmu i tehnokraciji 1972. godine autorica upozorava na veliku šarolikost mišljenja i stavova, pri čemu osnovni pojmovi nisu jasno definirani. Posebno se vrlo kritički osvrće na autore kao što su Četković, Vidaković i Sultanović. Na- poslijetku, autorica iznosi uvide i postavlja pitanja kakva nisu ni na um pala drugim autorima, a bitna su za problem tehnokracije ovdje i sada. Ona je do- vela u pitanje pojavu tehnokratizma i tehnostrukture u nas, kao i pojavu »au- tentične« jugoslavenske tehnokracije. Nje- zini argumenti vrlo su uvjerljivi: (1) ju- goslavensko društvo nije dostiglo takav stupanj tehnološkog razvoja da bi se u njemu pojavili tehnokratizam i techno-

kracija kao krajnji stupanj instrumentalne racionalnosti; (2) pretpostavka za pojavu tehnostrukture (proširenje vladajuće koalicije ekspertima) jest usmjerenost na ekonomsku efikasnost — a, kako u nas ekonomska efikasnost nije bila u prvom planu, to nije bilo mogućnosti da se tehnostrukture afirmira kao tip strukture moći; (3) da li imamo dovoljno eksperata koji bi sudjelovali u dominantnoj koaliciji a da bismo mogli govoriti o tehnokratizmu kao novom vidu dominantne koalicije; (4) s obzirom na transfer tehnologije u obliku kupovanja licenci, kakav je položaj tehnostrukture: da li je to »naša«, autentična tehnokracija ili samo izdanak tehnokratskih struktura zemalja izvoznica tehnologije, koja vrši funkciju eksploatacije za račun »centrala«, ali bez mogućnosti utjecaja na »centralu«. Tek bi razvoj oslanjanjem na vlastite snage stvorio mogućnost formiranja autentične tehnokracije.

Ako je tehnologija bitna varijabla strukture moći — ako, dakle, postoje »dobre« i »zle« tehnologije, tada alternativne društvene strukture zahtijevaju alternativne (nealijektivne, neeksploativne) tehnologije. Autorica nas uvodi u oblast razmatranja o kojoj se u nas malo govori i malo zna. U literaturi se razlikuju utopijske i alterativne tehnologije. Utopijske ili Clarkeove »soft« tehnologije polaze od određenih ideala koji se odnose na stanje prirodne okoline, potrebe pojedinca i društvene odnose u zajednicama. Načela su utopijske tehnologije: da primjena pruža zadovoljstvo, da je mogu kontrolirati proizvođači i lokalna zajednica, da čuva prirodne resurse i nanosi zanemarive štete okolini. Intermedijarne tehnologije, kako ih je nazvao Schumacher, nešto su na sredini između primitivnih tehnologija iz prošlosti i supertehnologija bogatih: to su »demokratske«, »narodne«, »tehnologije samopomoći«. To su tehnologije za zemlje u razvoju: koriste obilne ljudske resurse, stvaraju zaposlenost i osiguravaju egzistenciju milijunima ljudi, oslobađaju od ovisnosti i eksploatacije. Intermedijarne tehnologije, smatra autorica, imaju potencijal za radikalne promjene: one zahtijevaju da se ispituju ciljevi sistema i redefiniira progres. One

su dio političke strategije oslobađanja od dominacije i eksploatacije razvijenih zemalja i vlastite birokracije. Utopijske i intermedijarne tehnologije konvergiraju, na primjer, u Illichevim konvivialnim tehnologijama i naročito u Galtungovoj tehnologiji samooslanjanja.

U šestom, posljednjem poglavlju iznešeni su rezultati vlastitoga empirijskog istraživanja. Takva su empirijska istraživanja u svijetu rijetkost, a u nas iznimka. Navedeno je poznato Obradovićovo istraživanje iz 1964. godine, koje su u stvari proveli zajedno Obradović i Supek. Otuda su proizašle dvije studije: Obradovićeve i Supekova. U posljednjoj autor analizira odnos između tehnologije i organizacijske strukture, u kojoj se izravno razmatraju strukture moći u vezi sa stupnjem tehnološke kompleksnosti. Nekoliko istraživanja provedeno je u posljednjih desetak godina u Sloveniji: Ježevo istraživanje, koje potvrđuje Bravermanovu tezu da automatizacija povećava ovisnost radnika; istraživanje V. Rusa u devet poduzeća u Sloveniji, koje pokazuju da je utjecaj tehnologije na samoupravnu aktivnost radnika skroman; drugo istraživanje V. Rusa u 53 organizacije metalne, tekstilne i drvene industrije u Sloveniji o utjecaju tehnologije na cjelokupnu strukturu radne organizacije i njezin odnos prema okolini.

Autorica koristi u vlastitoj analizi tri vrste varijabli:

- (1) nezavisne varijable: varijable mašinske i kognitivne kompleksnosti. To su: složenost sredstava za rad, obujam proizvodnje i tip podjele rada (mašinska kompleksnost); raznolikost proizvoda i usluga, određenost načina rada, kvalifikacijska struktura i složenost predmeta rada (kognitivna kompleksnost);
- (2) zavisne varijable: percepcija složenosti posla, percepcija utjecaja ovisno o vrsti posla, percipirana učestalost tehnoloških promjena, percipirani razlozi uvođenja tehnoloških promjena, percipirani razlozi uvođenja tehnoloških promjena, percepcija osobnog utjecaja na odluke o tehnološkim promjenama, percipirana mo-

gućnost uspostavljanja neposrednih odnosa s drugima, zadovoljstvo poslom;

- (3) intervenirajuće varijable: članstvo u SK, funkcija u samoupravnim tijelima, funkcije u delegatskom sistemu, položaj u radnoj organizaciji (u hijerarhiji), veličina organizacije.

Statistička analiza je bivarijantnog tipa: autorica najprije ukrštava nezavisne varijable sa zavisnim, a zatim ukrštava intervenirajuće sa zavisnim varijablama (utvrđujući značajnost dobivenih veza). Po mom sudu, bivarijanta je analiza ovdje nedovoljna: trebalo je poduzeti bar multivarijantnu analizu da bi se vidjelo da li korelacije između pojedinih nezavisnih i zavisnih varijabli stoje kad se uključe intervenirajuće varijable. Naravno, taj nedostatak ograničuje vrijednost nalaza, kao i mogućnosti izvođenja općenitijih zaključaka.

Evo i sažeta prikaza autoričinih nalaza, rezultata ukrštanja nezavisnih i zavisnih varijabla.

- (1) Ukrštanje percipirane složenosti posla te mašinske i kognitivne kompleksnosti. Hipoteza: očekuje se negativna veza između percipirane složenosti posla i mašinske kompleksnosti, a pozitivna veza između percipirane složenosti posla i kognitivne kompleksnosti. Od tri varijable mašinske kompleksnosti samo jedna — tip podjele rada — pokazuje vezu u očekivanom smjeru. Od četiri varijable kognitivne kompleksnosti samo dvije pokazuju povezanost s percipiranim složenosti posla: kvalifikacija pokazuje pozitivnu vezu (u skladu s hipotezom), dok složenost predmeta rada pokazuje kurvilinearnu vezu.

- (2) Ukrštanje percepcije utjecaja te mašinske i kognitivne kompleksnosti. Veza mašinske kompleksnosti i percipiranog utjecaja bit će negativna, dok će veza između kognitivne kompleksnosti i utjecaja biti pozitivna. Od tri varijable mašinske kompleksnosti samo jedna pokazuje povezanost u smjeru hipoteze (tip podjele rada), jedna pokazuje suprotnu povezanost (obujam proizvodnje), a jedna ne pokazuje nikakvu povezanost (složenost sredstava za rad). Od četiri varijable kognitivne komplek-

snosti samo kvalifikacija pokazuje značajnu vezu u očekivanom smjeru, dok stupanj složenosti predmeta rada pokazuje značajnu vezu, ali u obratnom smjeru.

- (3) Ukrštanje učestalosti tehnoloških promjena s mašinskom i tehnološkom kompleksnošću. Hipoteza: mašinska kompleksnost je pozitivno, a kognitivna kompleksnost negativno povezana s učestalošću tehnoloških promjena. Nalaz: veza između sve tri varijable mašinske kompleksnosti i učestalosti tehnoloških promjena potvrđena samo na jednoj varijabli — kvalifikaciji.

- (4) Ukrštanje percipiranih razloga uvođenja tehnoloških promjena te mašinske i kognitivne kompleksnosti. Hipoteza: u situaciji mašinske kompleksnosti češće će biti percipirani razlozi ekonomske efikasnosti, dok će u situaciji kognitivne kompleksnosti češće biti percipirani drugi razlozi. Od tri varijable mašinske kompleksnosti samo jedna pokazuje značajnu vezu u očekivanom smjeru (tip podjele rada). Od četiri varijable kognitivne kompleksnosti samo dvije pokazuju značajnu vezu u očekivanom smjeru: kvalifikacija (ali veza nije pravolinijska) i složenost predmeta rada. Jedna varijabla (standardizacija, odnosno rutinizacija) pokazuje značajnu vezu u suprotnom pravcu.

- (5) Ukrštanje percipiranoga osobnog utjecaja na tehnološke promjene mašinske i kognitivne kompleksnosti. Hipoteza: veza između osobnog utjecaja i mašinske kompleksnosti bit će negativna, dok će veza između osobnog utjecaja i kognitivne kompleksnosti biti pozitivna. Od tri varijable mašinske kompleksnosti samo jedna pokazuje vezu u smjeru hipoteze, ali veza nije značajna. Od četiri varijable kognitivne kompleksnosti, dvije varijable pokazuju vezu u skladu s hipotezom (raznolikost proizvoda i usluga i standardizacija), ali veza nije značajnija; kvalifikacija pokazuje vezu suprotnu hipotezi, a složenost predmeta rada pokazuje povezanost, ali suprotno hipotezi.

- (6) Ukrštanje percipirane mogućnosti uspostavljanja neposrednih odnosa (socijalna izolacija) te mašinske i kognitivne kompleksnosti. Hipoteza: mašinska kom-

pleksnost onemogućuju uspostavljanje neposrednih odnosa, dok ih kognitivna kompleksnost omogućuje. Varijable mašinske kompleksnosti pokazale su vezu u očekivanom smjeru, ali ta veza nije značajna. Od varijabli kognitivne kompleksnosti, kvalifikacija je pokazala vezu u skladu s hipotezom, ali ta veza nije značajna, a samo je složenost predmeta rada pokazala značajnu vezu koja je donekle u skladu s hipotezom. Standardizacija je pokazala vezu suprotnu hipotezi.

(7) Ukrštanje zadovoljstva poslom te mašinske i kognitivne kompleksnosti. Hipoteza: između zadovoljstva i mašinske kompleksnosti postoji negativna veza, dok između zadovoljstva i kognitivne kompleksnosti postoji pozitivna veza. S obzirom na varijable mašinske kompleksnosti hipoteza nije potvrđena, a s obzirom na varijable kognitivne kompleksnosti potvrđena je samo na dvije varijable (stupanj raznolikosti proizvoda i kvalifikacija), dok ostale varijable (standardizacija, složenost predmeta rada) pokazuju negativnu vezu sa zadovoljstvom (suprotno hipotezi). U cjelini, hipoteza nije potvrđena.

Veze između intervenirajućih i zavisnih varijabli pokazale su se jačim od veza između nezavisnih i zavisnih varijabla. Opća je hipoteza da su intervenirajuće varijable pozitivno korelirane sa zavisnim varijablama, osim veličine organizacije koja je negativno korelirana sa zavisnim varijablama. Tako se pokazalo da su sve zavisne varijable, osim percipiranih razloga za tehnološke promjene pozitivno korelirane s funkcijom u samoupravnim tijelima: funkcionari samoupravljanja percipiraju veću složenost posla od nefunkcionara, veličinu utjecaja u ovisnosti o vrsti posla, češće tehnološke promjene, veći utjecaj na tehnološke promjene, (dakle, smanjenje osjećaja nemoći, što je izravno suprotno Arzenšekovim nalazima u ispitivanju a-lijenacije u Sloveniji), veću mogućnost uspostavljanja neposrednih odnosa i osjećaju veće zadovoljstvo poslom od nefunkcionara. Identični rezultati dobiveni su i za varijablu funkcija u delegatskom sistemu. (Jedina je razlika to što veza između funkcije u delegatskom sistemu

i zadovoljstva, premda u očekivanom smjeru, nije statistički značajna.) Slični rezultati dobiveni su i s obzirom na varijablu položaja u hijerarhiji i članstva u SK. Položaj u hijerarhiji pozitivno je povezan s percepcijom o složenosti posla, s percipiranim utjecajem u ovisnosti o vrsti posla, s utjecajem pojedinca na tehnološke promjene, s mogućnošću uspostavljanja neposrednih odnosa i sa zadovoljstvom poslom (ali ta veza nije značajna). Članstvo u SK pozitivno je povezano s percepcijom složenosti posla, s percipiranim utjecajem u ovisnosti o vrsti posla i osobnim utjecajem na tehnološke promjene (druge zavisne varijable nisu povezane s članstvom u SK). Veličina organizacije pokazuje očekivanu negativnu vezu s percipiranim utjecajem u ovisnosti o vrsti posla (percipiran je manji utjecaj u velikim organizacijama) i s mogućnošću uspostavljanja neposrednih odnosa (mogućnost uspostavljanja neposrednih odnosa manja je, odnosno socijalna je izolacija veća u većim organizacijama).

Premda su autoričine hipoteze o odnosu između tehnologije i socijalne strukture (moći) samo djelomično potvrđene, pokazalo se — onoliko koliko se to iz bivarijantne analize može zaključiti — da je tehnološka kompleksnost, a naročito kognitivna kompleksnost, značajna determinanta moći i strukture. Intervenirajuće varijable pokazuju značaj institucionalnog faktora: taj faktor djeluje u očekivanom smjeru, ali njegovi efekti ne mogu bitno izmijeniti strukturu moći — za to je potrebna, smatra autorica, alternativna tehnologija.

U ocjeni ovog rada, iznijet ću najprije neke zamjerke, a zatim njegove nesumnjive doprinose. Prvi prigovor mogao bi se staviti na to što je autorica u razvijanju i argumentaciji svoje teze ista *ab ovo*, iznoseći opširno rezultate brojnih studija koji bi stručnoj javnosti trebali biti poznati, pri čemu se ponekad izgubi osnovna nit njezine argumentacije. Takav bi prigovor imao pravu težinu možda u Americi ili Engleskoj, gdje je objavljena i znanstvenicima dostupna obilna literatura. Na žalost, ta je literatura u nas prevedena vrlo malo, a originalna izdanja dostupna su samo uskom

krugu specijalista. S obzirom na to, opširan prikaz različitih autora i studija može poslužiti kao zgusnuta informacija širem krugu čitalaca o problemima i oblastima u kojima se u namalo piše i govori. Stoga ta opširnost, umjesto prigovora, zaslužuje pohvalu. Drugi prigovor odnosi se na empirijsko istraživanje, gdje je autorica ostala na nivou najjednostavnije, bivarijantne analize, što ograničuje dokaznu snagu i domašaj nalaza. Bilo bi poželjno da u budućim istraživanjima upotrijebi i neke finije statističke tehnike analize. Pretpostavljam, naime, da će ovu liniju istraživanja autorica nastaviti, odnosno bilo bi šteta da je ne nastavi. Treći prigovor formulirao bih u obliku pitanja, o kojem se, naravno, može diskutirati. Naime, iako je autorica izričito odbacila tehnološki ili bilo koji drugi determinizam (pokazavši da on vodi empirijsko istraživanje u slijepu ulicu) i prihvatila pristup socio-tehničkog sistema koji ukazuje na interakciju između tehnoloških, strukturnih i okolnskih varijabli, dakle i na posredovano djelovanje tehnologije, nije li ona, na kraju, ipak prihvatila neku vrstu tehnološkog determinizma kad je različitim tehnologijama per se izravno pripisala (u tom ona u literaturi nije usamljena) svojstvo eksploatacije i dominacije? Pitam se, nije li tu ipak napušten pristup socio-tehničkog sistema? Ukratko, razlikujući »dobre« i »zle« tehnologije ona je propustila da slijedi jednu drugu liniju istraživanja, koju su naznačile studije Trista i Emeryja u rudnicima ugljena: da su u okviru iste tehnologije moguće vrlo različite socijalne strukture. Naravno, iz istog razloga, ona a priori odbacuje »humanizaciju rada«, ne postavljajući pitanje da li bez tehnike »humanizacije rada« institucionalni sistem samoupravljanja može dati očekivane rezultate — nije li upravo to onaj element koji u našoj praksi nedostaje, pored alternativnih tehnologija. Ovo treba shvatiti više kao dijalog nego kao precizno forumuliran prigovor.

Međutim, znanstveni nivo i doprinos ovog rada mnogo su značajniji od njegovih nedostataka.

Glavni su doprinosi na području teorijske elaboracije problema, premda ne treba potcjenjivati ni rezultate empirijske analize koji su logični, smisleni i relevantni, unatoč ograničenjima što proizlaze iz statističko-tehničke analize. Ne ulazeći u probližu specifikaciju autoričnih doprinosa, valja istaći da su najvažniji doprinosi u kritičkom prikazu velikog broja istraživanja u okviru organizacijske sociologije, što svjedoči o zamjernoj teorijskoj kulturi i poznavanju područja o kojima se raspravlja. Ona ne samo da prikazuje autore i studije, nego ulazi u diskusiju s njima, korigira ih i nadopunjuje i smješta u teorijsku perspektivu. Već sam spomenuo da poglavlje o tehnokraciji predstavlja najbolje stranice što su o tome napisane u jugoslavenskoj sociološkoj i politološkoj literaturi, kao i njezine važne uvide i napomene za lociranje i dimenzioniranje tehnokracije u našem društvu. Takvih uvida ima i u drugim dijelovima ovog rada. Posebno valja istaći autoričinu temeljitost i cjelovitost u obradi problematike, odličnu informiranost, ažurnost u odnosu na znanstvenu misao u svijetu, kritičnost u pristupu problemima, širinu vizije, teorijsku usmjerenost i humanistički stav.

Josip Županov

Recenzija

UDK 323.381.2 : 347.23 + 339.091

Pierre-Joseph Proudhon:
Što je vlasništvo i drugi spisi

Globus, Zagreb 1982.

Proudhonovo teorijsko djelo poznato je u nas (barem djelomično) samo uskom krugu stručnjaka, premda su i njegovo ime i dvojbena »slava« Marxova oponenta poznata valjda svakom iole obrazovanom srednjoškolcu. Stoga *prvo* objavljivanje nekog Proudhonova djela u nas valja ponajprije pozdraviti kao iz-

davački pothvat koji, bez obzira na sve eventualne prigovore recenzentske naravi, znači prevazilaženje sektaškog i ignorantskog odnosa spram najvažnijega francuskoga socijalističkog teoretičara prošlog stoljeća. Posljedice su takvog stanja očite: nepristupačnost Proudhonovih djela znatno otežava, ako i ne onemogućuje, primjereno kritičko polmanje povijesti radničkog pokreta općenito i geneze ideje samoupravljanja kao kritike građanske demokracije posebice.

Situacija je, međutim, još i gora budući da čak i u Francuskoj »misao jednoga od učitelja francuskog i međunarodnog socijalizma nije dostupna nikome od nas u nekom ozbiljnom i jeftinom izdanju.«¹

Stoga je neotklonjivo preliminarno pitanje kako je to moguće, pogotovo ako se zna da je Proudhon »otac samoupravljanja« (kako ga s pravom naziva D. Guérin),² da su ga svojatale raznolike političke snage posve različitoga duhovnoga i ideologijskog profila (anarhosindikalisti, Action Française, lijevi socijalisti, lijevi degolisti itd.).

Doista je začudna sudba teorijskoga i političkoga nauka teoretičara i revolucionara P. J. Proudhona (1809—1865). Čitan je površno, prosuđivan zagriženo, odbacivan sektaški ne samo od protivnika — i unutar radničkog pokreta i socijalističke literature i izvan njih. Čak su ga i pristaše čitale nedostatno i bez pravog razumijevanja, sklonije olakom prihvaćanju njegovih dosjetki i slogana (primjerice: »vlasništvo je krađa« ili »bog je zlo«) negoli promišljanju njegovih kritičkih analiza i političkih pogleda. Tek primjera radi navest ću dva karakteristična suda o Proudhonovu teorijskom djelu. Tako Plehanov ideolo-

gijski likvidira Proudhona (u neslavnoj knjizi *Anarhizam i socijalizam*, 1894. godine, u kojoj se anarhizam proglašava nepomirljivim neprijateljem socijaldemokracije) kao utopističkoga socijalističkoga sitnog buržuja kojega odlikuju »siromaštvo i krajnja ograničenost uma, mržnja prema svima zaista revolucionarnim pokretima i idejama.«³ S druge strane, i Bakunjin će — uza svo poštovanje Proudhonovih zasluga za primjereno teorijsko i političko osvještavanje emancipacijskih zadaća radničkog pokreta — napisati da je Proudhon »ostao idealist i metafizičar, bez obzira na sva nastojanja da stane na realno tlo.«⁴ Da je Proudhon sitnoburžoaski socijalist-utopist, odnosno idealist (ostavimo li po strani Plehanovljeve čovjekoljubive invektive) dokazao je, uvjeravaju nas, već Marx.

Time dotičemo jedan od najvažnijih idejnih razloga široko uvriježene manire olakoga, pa i posve neodgovornog prosuđivanja Proudhonove teorije. Mnogima je njegova teorija »poznata« poglavito posredstvom Marxove kritike koja je, barem je to samorazumljivo, polemički nesmiljeno i znanstveno rigorozno definitivno pokopala Proudhona kao teorijskog diletanta. Valja napomenuti da se pritom nije uvažavala cjelokupna Marxova kritika (uglavnom implicitna, ali katkada i eksplicitna u njegovim sistemskim spisima), nego se oslonac za prosuđivanje Proudhona nalazio u Marxovoj *Bijedi filozofije* (1847. godine), bez ulaganja suvišnog napora da se pročita *Filozofija bijede ili sustav ekonomskih proturječja* (1846. godine), da o drugim Proudhonovim sistemski relevantnim spisima i ne govorimo. Sukob s Marxom kao da je, dakle, kobno predodredio hudi usud Proudhonove socijalističke teorije koja je ili posve odbačena (u sklopu pokreta socijaldemokratske orijentacije koji je i samog Marxa prekrojio po mjeri vlastite revolucionarnosti, pretvarajući nje-

1 Usp. članak Gastona Bordeta (autora knjige *Le marxisme introuvable*, Calman Lévy, Paris, 1975) *Proudhon et l'histoire*, »Intervention« br. 4, mai-juin-juillet 1983, str. 58. i dalje.

2 Riječ je o poznatom članku i u nas poznatoga anarhističkog teoretika Daniela Guérina *Proudhon père de l'autogestion*, iz 1965. godine. Autor je članak uvrstio u svoju knjigu *Proudhon oui et non*, Gallimard, Paris 1978, str. 163—193.

3 Usp. G. V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd 1961, str. 64.

4 Usp. Mihail Bakunjin, *Država i sloboda* (izbor), Globus, Zagreb 1979, str. 135.

gove oponente u svoje neprijatelje) ili pak samo ritualno priznavana (u sklopu anarhističke struje radničkog pokreta koja Proudhona smatra nedostatno revolucionarnim, nedosljednim i previše teoriciistički orijentiranim). U razdoblju 1870—1914. Proudhonove će ideje imati stanovit utjecaj još samo u anarhosindikalizmu i revolucionarnom sindikalizmu ili na rijetke intelektualce (među kojima se ističe G. Sorel).

Za političke orijentacije koje se programski deklariraju kao marksističke (pozivajući se s manje ili više prava na Marxa i Engelsa) beziznimno je karakterističan stav posvemašnje ideološke odbojnosti spram Proudhona, kao da je upravo političko i idejno diskvalificiranje Proudhonove teorije dragocjen kriterij u njihovu samorazumijevanju, marksističke im ortodoksnosti! U razdoblju staljinističke predominacije u međunarodnome radničkom pokretu činilo se očitim da je Proudhonova teorija jednom za svagda povijesno arhivirana (kao i politički pokret što se na nju, ipak, djelomično poziva).⁵

Tek će postupni povijesni uzmak staljinističke ideologije (i danas utjecajne u mnogim komunističkim partijama i među njihovim »organskim« partijskim intelektualcima) ponovo aktualizirati one socijalističke teorije (uključivši i Marxovu izvornu teoriju) koje su formulirale staljinističkom totalitarizmu posve oprečnu koncepciju radničke demokracije i ljudske emancipacije.

Među njima je i Proudhonova. Njegova kritička analiza građanskog svijeta (privatnog vlasništva, prava, države, religije) i njegovo poimanje radničke demokracije kao samoupravnog poretka pomalaju se iz povijesne tmine, tako da je na stotu obljetnicu Proudhonove smrti, 1965. godine, G. Gurvitch s punim

uvjerenjem zaključio da se »aktualnost Proudhona nameće i na Istoku i na Zapadu.«⁶ Uostalom i s punim pravom, budući da je još 1932. godine, u svojem kapitalnom djelu *L'idée du droit social*, minucioznom rekonstrukcijom dokazao suvremenu relevantnost Proudhonove teorije »ekonomskog prava«.⁷

Bilo bi, razumije se, naivno tumačiti naznačenu sudbinu Proudhonova nauka samo ideolojskim sukobima i insuficijentnošću recepcije. Cjelovito bi tumačenje zahtijevalo analizu razvitka post-liberalnog kapitalizma, političkih i ekonomskih borbi radničkog pokreta, partija i sindikata, te prvenstveno kritičku interpretaciju same Proudhonove teorije (njezinih ishodišta, temeljnih teza, konzekvencija). I bez takvih analiza čini se neospornim da su dugogodišnjem potiskivanju Proudhonove socijalističke teorije uglavnom pridonijela njegova shvaćanja federalističkoga ili mutualističkog vlasništva (odbacivanje kolektivnog vlasništva), revolucionarne akcije proletarijata (odbacivanje radničkih partija, osobito avangardnih, kao instrumenata za uspostavljanje radničke demokracije) i žestoka kritika komunističke doktrine (odbacivanje diktature proletarijata).

Poteškoće primjerena predstavljanja Proudhona našoj čitateljskoj javnosti — i to u sklopu jednog izbora — nisu dakako bile samo izvanjske: što odabrati iz opseznoga, raznorodnoga, višeslojnoga i često proturječnoga Proudhonova opusa?

Priredivač ovog izbora Radule Knežević, znalac Proudhonova djela, opredijelio se da u izbor uvrsti one Proudhonove spise, odnosno dijelove spisa, u

6 Usp. Georges Gurvitch, *Proudhon, sa vie, son oeuvre*, PUF, Paris str. 70.

7 Djelo je uglavnom posve zanemareno među interpretima Proudhona, valjda zbog toga što nikada nije bilo ponovno tiskano i odavno je nedostupno. Ipak, čitatelju se može preporučiti zbornik *Qui a peur de l'auto-gestion?*, bibl. 10/18, Union Générale d'Éditions, Paris 1978, koji sadrži šire, dobro izabrane izvode iz klasičnoga Gurvitcheva spisa (cf. poglavlje *La théorie du »droit économique« de Proudhon*, str. 303—386. u spomenutom zborniku).

5 Primjerice, D. Guérin u članku *De Proudhon à Bakounine* dokazuje tezu da je »Bakunjin pobrao plodove što ih je zasijao onaj koji bijaše ocem anarhizma — filtrirajući ga, obogaćujući i prevladavajući ga«, odnosno da je Bakunjinovo djelo nesumnjiv napredak u odnosu na Proudhonovo. Usp. D. Guérin, *Proudhon oui et non*, str. 153—162.

kojima se, po njegovu sudu, »ponajbolje pokazuju aspekti cjeline Proudhonove misli« (str. XXXIII). Osnovicom je njegova izbora Proudhonova prva rasprava o vlasništvu *Što je vlasništvo?* (1840), koja je prevedena u cijelosti; pridodani su i izvodi iz spisâ *Sustav ekonomskih proturječja ili filozofija bijede* (1846), *Opće ideje revolucije u XIX stoljeću* (1851) i *Političke sposobnosti radničkih klasa* (1865. godine, posthumno).

Premda svaki izbor ima nedostataka, taj i takav izbor iz Proudhonovih spisa ne može, po mome sudu, primjereno predstaviti Proudhonovu teoriju i pokazati njezinu suvremenu relevantnost. Postojale su barem dvije primjerenije mogućnosti izbora:

1. **Tematski izbor** koji bi, primjerice, cjelovito predstavio Proudhonovo poimanje i kritiku vlasništva kao apsolutnoga subjektivnoga stvarnog prava. Tada bi u izbor valjalo uvrstiti spis *Što je vlasništvo?*, zatim 8. poglavlje o vlasništvu iz *Sustava ekonomskih proturječja* (u kojem Proudhon bitno korigira svoje poimanje vlasništva iz prve rasprave, na temelju odlučnoga metodologijskog pomaka ka dijalektičkom prikazu ustrojstva građanskog društva, pomaka što ga je interpretativno osigurao u spisu, nezaobilaznom za razumijevanje njegove teorije, *De la Création de l'Ordre dans l'Humanité*, iz 1843), te izvode iz posthumno objavljene *Teorije vlasništva* (1865). Time bi se uvjerljivo pokazala sva jalovost ideologijskog rubriciranja Proudhona u pristašu ili protivnika privatnog vlasništva.

2. **Izbor za Proudhonove teorije** ključnog djela, uz izvode iz ostalih. Takvo je djelo, po mome sudu, *Opća ideja revolucije u XIX stoljeću*, koje se sadržajno i stilski izdvaja među Proudhonovim spisima. U svakom slučaju to djelo neusporedivo primjerenije pokazuje smisao i domet Proudhonove kritike građanskog društva i političke države, te njegovo shvaćanje radničke demokracije, negoli prva rasprava o vlasništvu.

Opredjeljujući se za spis *Što je vlasništvo?* kao okosnicu ovog izbora, priređivač je razborito taktički vodio računa o naznačenim, i u nas ukorijenjenim,

predrasudama spram Proudhona, odabivši Proudhonov spis kojeg je sam Marx najviše cijenio (točnije: o kojem je izrekao najpovoljnije ocjene), ne samo u *Svetoj obitelji* (1845), gdje taj spis proglašava znanstvenim manifestom francuskog proletarijata, nego i kasnije (u pismu Schweitzeru, 1865), kada ga ocjenjuje epohalnim »ako ne novim sadržajem, a ono ipak novim i smelim načinom da se sve kaže«. Pouzdanom je indikacijom dvojbenost Marxove prosudbe, međutim, već i to da Marx u rečenome pismu, napisanome netom nakon Proudhonove smrti, posve prešućuje *Opću ideju revolucije*, premda mu je djelo bilo dobro poznato.⁹

Primjeran odabir izvoda iz *Opće ideje revolucije* i *Političke sposobnosti radničkih klasa* ipak djelomično kompenzira osnovnu slabost ovog izbora, što se ne može reći i za završno poglavlje *Sustava ekonomskih proturječja* koje je posve neumjesno uvršteno budući da je, ovako izdvojeno iz cjeline djela, nezanimljivo i nepotrebno. No, dok se o kriterijama odabira može raspravljati, neoprostiv je propust da se priređivač nije potrudio da čitatelju pruži barem elementarne informacije o izabranim spisima, njihovim osnovnim tezama i strukturi.

Složenu zadaću korektnog prijevoda kompliciranoga izvornog teksta prevoditelji su u osnovi valjano izvršili (to se napose može kazati za prijevod glavnog

8 Usp.: Karl Marx, *O P-J. Proudhonu* (pismo J. B. V. Schweitzeru), gdje Marx prosuđuje Proudhonovu teorijsko i političko djelo u cjelini, ističući kategorično da Proudhonovo »prvo djelo *Qu'est-ce que la propriété* bezuslovno mu je i najbolje«, premda u »strogo naučnoj historiji političke ekonomije spis bi jedva bio vredan pomena«. (K. Marx, F. Engels, *Dela*, sv. 27, Prosveta, Beograd 1979, str. 20-21).

9 O tome svjedoče Marxova pisma Engelsu od 8. kolovoza 1851. i 14. kolovoza 1851. godine u kojima Marx detaljno obavještava svojeg prijatelja o Proudhonovu spisu i iznosi svoje najvažnije prigovore (usp. K. Marx, F. Engels, *Dela*, sv. 34, Prosveta, Beograd 1978, str. 322-329, i 335-337).

spisa u ovom izboru, prve rasprave o vlasništvu). Valja, međutim, upozoriti i na neke manjkavosti prijevoda. Najprije, prijevod je neujednačen, što je djelomice i neizbježno kada je više prevoditelja, ali vjerujem da je priređivač ovoga izbora mogao i morao postići viši stupanj ujednačenosti prevoditelja o značenju pojedinih važnih termina.

U prijevodu se, nadalje, nalaze pogreške koje čine nepreciznim smisao izvornika; upozorit ću na njih budući da su vrlo česte u našim prijevodima pravno-političke literature. Takvim pogreškama pripada neprecizno, katkad i proizvoljno, provođenje temeljnih pojmova teorije države kao što su *gouvernement* (vlada ili vladavina), *puissance* (moć), *pouvoir* (vlast) i *autorité* (autoritet). Kada se još i *légitime* (legitim) često prevodi kao zakonit tada se, dakako, nužno iznevjeruje pravi teorijski smisao izvornog iskaza. Tako u prijevodu, da navedemo nekoliko primjera, stoji: »... kakva je vlast zakonita« (str. 21), umjesto: »... kakva je vladavina legitima« (*gouvernement légitime*). Čini se da Proudhonov upit glasi: »Je li pravedna vlast čovjeka nad čovjekom« (str. 21), premda je riječ o autoritetu; pritom prijevod nije dosljedan jer već na slijedećoj stranici stoji: »Vlast (l'autorité) čovjek nad čovjekom samo je autoritet (l'autorité) zakona.« L'autorité je prevedeno kao vlast i u ovim primjerima: »Ništavna je vlast...« (str. 55); »Društvo bez vlasti« (str. 261); »... Daleko preko pojma vlasti« (str. 269); »Prošlo je vrijeme... vlasti« (str. 273). Karakteristično je mjesto na str. 274: »... Vlast se više ne suprotstavlja slobodi: država, vlada, moć, vlast...« (umjesto: »... Autoritet više nije opreka slobodi: država, vlada, vlast, autoritet...«). Katkad se i *gouvernement* pojavljuje kao vlast, primjerice već u podnaslovu prve rasprave o vlasništvu (»Istraživanja o načelu prava i vlasti«); također na str. 197. stoji: »Svako kraljevstvo može biti dobro kada je jedini mogući oblik vlasti« (umjesto: »... oblik vladavine«). Tako se *autorité* *gouvernement* i *pouvoir* *promiscue* prevode kao vlast; zauzvrat se *pouvoir* (vlast) pojavi i kao moć: »... Nisu ispunili svoj zadatak ni znanost, ni moć, ni

crkva« (str. 295). Neprimjereno je provođenje izraza *légitime* i na str. 197: »... Što se zakonitosti tiče, ono nikada nije zakonito« (umjesto: »... Što se legitimnosti tiče, ono nikad nije legitimno«), premda na istoj stranici Proudhon veli, u preciznom prijevodu, da je »... vladavina čovjeka nad čovjekom protuzakonita (illégalé)«, čime očito razlikuje izraze (ako ne i pojmove) legitimnosti i zakonitosti.

Osim spomenutih terminoloških nepreciznosti, donekle ipak razumljivih,¹⁰ prijevod sadrži i stanovite pogreške i omaške koje posve ili djelomice mijenjaju smisao francuskog teksta. Tako se *état civil* pojavljuje kao »građanska država« (str. 50) ili čak kao »društvena država« (str. 202), premda je riječ o građanskom ili društvenom stanju (izraz *état civil* doslovan je prijevod statusa civilis u opreci spram statusa naturalist); na str. 200. stoji: »... zamjena kraljevske vlasti znanstvenom i istinskom vlasti...« (umjesto: »zamjena kraljevske volje znanstvenim i istinskim zakonom«); na str. 273: »... nasilna i komunistička organizacija« (umjesto: »autoritarna i komunistička organizacija«); na str. 172, u fusnoti (i u tekstu): »... pod *ravnopravnošću* razumijevam ono što su Latini nazivali *humanitas*« (umjesto: »... pod *pravičnošću*...«); na str. 284: »... tražiti uzroke gotovanstva...« (umjesto: »... uzroke pauperizma«); na str. 288: »... demokratski napredak je prvi korak prema uspostavljanju uzajamnosti naroda« (umjesto: »... prema mutelističkoj konstituciji nacije« ili, eventualno, »... prema uspostavljanju nacije na osnovi uzajamnosti«).

Katkad je riječ o pukim omaškama, kao u slijedećim primjerima: tako na str. 17. stoji: »... brošure iz *Sieyès*« (umjesto: »... *Sieyès*ove brošure«, jer

10 Da i najveći mislioci katkad nedovoljno strogo rabe pojmove moći, vlasti i autoriteta, legitimnosti i zakonitosti uvjerljivo pokazuje klasično djelo Alexandrea Passerina d'Entrèvesa, *La notion de l'État*, édit. Sirey, Paris 1969. (francuski prijevod; izvorno englesko izdanje objavljeno je 1967. godine).

je dakako riječ o glasovitoj knjizi francuskog opata Emmanuela-Josepha Siéy-ésa *Qu'est-ce que le Tiers Etat*, iz 1888); na str. 283: »... prekršeno načelo javnog prava i ekonomike« (umjesto: »... javnoga i ekonomskog prava«); na str. 284: »... povratak na ekonomski zakon poštivanjem zakona uzajamnosti« (umjesto: »... povratak na ekonomsko pravo poštivanjem prava uzajamnosti«); na str. 333: »ADMINISTRATIVNA VLAST« (umjesto: »IZVRŠNA VLAST«).

Priredivač se potrudio da uz izbor iz spisa navede i selektivnu bibliografiju studija o Proudhonu propustivši, zacijelo omaškom, da u nju uvrsti veoma važne radove Pierrea Haubtmanna, bez čijeg je poznavanja upravo nezamislivo suvremeno kritičko razumijevanje Proudhonove teorije.¹¹

Izbor iz Proudhonovih spisa o kojem je bilo riječi valja zaključno ocijeniti, unatoč njegovim konceptijskim i drugim nedostacima, kao značajan izdavački potez koji optimistički najavljuje da će teorijski relevantni Proudhonovi spisi (koji u ovaj izbor nisu mogli biti uvršteni) u doglednoj budućnosti biti dostupni našoj javnosti.

Dragan Lalović

Recenzija
UDK 32 : 1

Vilhelm Henis:

Politika i praktična filozofija

Nolit, Beograd 1983.

Rekonstrukcija politologije i njezin odnos spram praktične filozofije teme su ovoga djela. Autor ponajprije daje presjek stanja unutar suvremene politologije. Za sadašnje stanje, po Henisovu

mišljenju, karakteristično je traganje za predmetom i razgraničavanje sa srodnim znanstvenim disciplinama. U tom tematskom okružju prisutno je kritičko odnošenje spram pozitivizma i empirizma, kao vladajućih duhovnih usmjerenja suvremene politologije. Uz to slijedi kritika pojmovlja.

Analizom sadašnjeg stanja suvremene politologije Henis uočava niz slabosti: (1) slabost je politologije u nedostatku znanstvenog organona, »znanstvenog oruđa«, odnosno fundamenta znanosti. Zbog toga se zalaže za ponovno osvještavanje fundamentalnih pitanja politologije, navodeći na mogućnost utemeljenja *fundamentalne politologije*; (2) slabost je politologije u nedostatku njezine historije. Ono što se uobičajeno misli pod historijom politologije, kao povijesti političkih doktrina, ideja, teorija, samo je isječak nesredene historije, koja nije i historija politologije; (3) naposljetku, svakako je najveća slabost politologije *prekid s tradicijom*.

U kakvoj-takvoj historiji znanja o politici, politici se najčešće pristupalo tradicionalistički. Po uzoru na Aristotelovu podjelu djelatnosti na teorijske, praktične, poetičke (THEORIA-PRAXIS-POIESIS), tradicionalističko je shvaćanje odredilo politiku kao *praktičnu* djelatnost. No, da li je takvo određenje moglo izdržati pred naletom novovjekovnog mišljenja? Henis pokazuje da nije moglo jer je novovjekovlje sa sobom donijelo prekid s tradicijom i neke nove znanosti o političkom fenomenu koje su izgubile vezu sa starim, antičkim značenjem pojma politike. Umjesto tradicionalizma antičkog izvora, s novovjekovljem nastupaju politički realizam i volja za stjecanjem moći. Da bismo vidjeli što se dogodilo s praktičkom filozofijom u novovjekovlju, potrebno je prikazati Henisovu interpretaciju teorije i prakse.

U antičkoj, Aristotelovoj filozofiji teorijska znanja nemaju naročitu svrhu, jer služe sebi samima, što nije ipak slučaj s praktičnim znanjima, koja teže za određenom svrhom, primjerice za vode-

¹¹ Riječ je o trima posthumno objavljenim radovima: *La philosophie sociale de Proudhon* (1980), *Proudhon, Marx*

et la pensée allemande (1981) i *Pierre-Joseph Proudhon, sa vie, sa pensée* (1982).

nje života, za ispravnim djelovanjem, za smislom i ciljem djelovanja radi općeg dobra. Polje praktičnog znanja, prema Henisu, jest ono u kojem se zbiva svjesno djelovanje. Teorijska znanja pronalaze svoj predmet u izvanljudskom, a praktična u ljudskom djelovanju. Dok na području teorije »vlada stroga nužnost«, dotle na području praktičnih nauka, prakse, vlada načelo subjekta djelovanja. Praktične nauke, time i politika ovdje shvaćena kao nauka, ne izražavaju nužne, već opće istine. S obzirom na strogost, izvjesnost istine, teorijske nauke, smatra Henis, u Aristotela imaju prednost nad praktičnim naukama. To, naoko, umanjivanje vrijednosti i značenja praktičnih nauka, te davanje prednosti teorijskim, vodilo je odstranjenju politike iz okruženja »naučnih saznanja«, ili pak u novovjekovlju, u poslijearistotelovskoj tradiciji, k interpretaciji politike »po uzoru na teorijske nauke«.

Ono što se zbiva s praksom i praktičnom filozofijom u novom vijeku Henis najbolje pokazuje na Descartesovu primjeru. Njegova interpretacija polazi od utemeljenja novovjekovne znanosti i filozofije. U Descartesa se ističe načelo egzaktnosti, misli Henis, koje je ujedno mjera i oznaka znanstvenosti novovjekovne znanosti. To načelo nedostajalo je tradicionalnoj filozofiji prakse, pa je novovjekovno mišljenje, u njegovu nedostatku, moglo osporavati opstojnost praktičke filozofije. U pogledu praktičnih znanja i nauka u Descartesa, Henis se zaustavlja kod njegove etike. Primjećuje Descartesovu suzdržljivost i neizvodljivost etike na području praktičnih znanosti što, po njegovu sudu, proizlazi iz Descartesova »filozofskog pristupa, orijentisanog jedino na uzor teorijskih nauka...« (str. 44, potc. A. M.) Henis smatra da se Descartes u svojoj filozofiji »zaustavio pred etikom«. U svom jedinom djelu o problemu etike (*Strasti duše*) on ne raspravlja kao praktički filozof, već kao prirodnjak. »Podređivanje praktične filozofije zahtevima čisto teorijskog pojma nauke odvelo je eliminaciji etike iz obaveznog problemskog kruga naučnog rada« (str. 45). Henisov je stav da je etika u Descartesa zamije-

njena psihologijom i biologijom, i to iz njegova novouvedenog ideala teorijske znanosti. U Descartesa i Bacona praktička filozofija potisnuta je na račun spomenutog ideala. Novovjekovne tendencije u filozofiji i znanosti potiskivale su praktičku filozofiju na račun egzaktnih znanosti, podređivale je teorijskom pojmu znanosti. S druge strane, u Hobbesa, koji isključuje praksu iz »područja naučne refleksije«, praktička filozofija usmjerena na djelovanje zamijenjena je filozofijom ispravnog proizvođenja, odnosno »poietikom«, kako to misli Henis. Tako Henis vrlo dobro prikazuje usud i udes praktičke filozofije pred naletom novovjekovnog mišljenja i modernog poimanja znanosti.

No, što se dogodilo s politologijom? Po Henisu, ona se rastvorila na mnoštvo disciplina usljed prekida s tradicijom. Izgubila je vezu sa starim pojmom politike, a usljed rastvaranja i cijepanja ostala bez vlastitog predmeta, zbog toga što su se pojavile nove znanstvene discipline, koje su zahvatile dio starog predmeta politike. Tako joj je ostalo vrlo malo iz predmetnog okruženja stare politike, pa otuda proizlaze mukotrpni napori politologa oko utvrđivanja njezina specifičnog predmeta. Zato i nije bilo moguće napredovanje u smislu izgradivanja njezinih znanstvenih temelja. Što se, pak, tiče teleologije političke nauke, Henis misli da ona mora utvrđivati svrhe političkih tvorevina i svrhe ljudskog djelovanja u njima. Ako ih zanemari, baci u zaborav, tada je nijema u pogledu iznalazanja valjanih sredstava djelovanja, jer se »sredstva odnose na svrhe«.

U osnovi je djela, pored ostalog, i pokušaj obnavljanja praktične filozofije i topike, koja je potisnuta pred naletom novovjekovnih filozofijskih tendencija. Henis posebice ispituje relevanciju topike u proučavanju politike. Kritičkim preispitivanjem unutrašnjeg ustrojstva politologije, prikazom osnovnih tendencija u novovjekovnoj filozofiji i znanosti u odnosu na praktičku filozofiju i politologiju, Henis nam je podario značajno djelo, važno i vrijedno stoga što upućuje na kritiku politologije, koja je u našoj »politologijskoj sredini« vrlo ri-

jetka, zbog uporne apologije jedne značnosti koja, ipak, još nije izgrađena. Apologije u ime čega? Kamo nas je to dovelo nije potrebno posebice eksplicirati.

Andelko Milardović

Recenzija
UDK 321.74 (47-57)

Michael S. Voslensky:
Nomenklatura — die herrschende Klasse der Sowjetunion

Zürich-Insbruck 1980.

Jedan od razloga zbog kojeg se Marx sklonio u Englesku bio je i u tome što se u toj zemlji, kao nigdje drugdje, moglo doći do egzaktnih i vjerodostojnih podataka o buržoaskom društvu. I danas liberalna građanska društva, izgleda, ne mogu funkcionirati bez niza javno obznanjenih podataka o sebi, pomoću kojih je moguća njihova analiza; preobilje podataka stvara čak teškoće analitičarima kasnog kapitalizma. Nasuprot tome, društva »realnog socijalizma« zaozgnula su se plaštom tajnovitosti. Šturi službeni podaci, zbog nemogućnosti provjere, ponajviše izazivaju podozrenje, te stoga, primjerice, i iskazi disidenata, često u književnom obliku, služe kao neka vrsta korektiva i autentičnog objašnjenja tih podataka. Stoga je razumljivo da svaki disidentski spis, koji ima pretenziju da znanstveno analitički progovori o društvu »realnog socijalizma«, pobuđuje golemi interes. Posljednjih godina, osim Bahrove *Alternative*, takav je prijem u javnosti doživjela i knjiga prebjega iz SSSR-a Michaela Voslenskoga *Nomenklatura*.

Pod pojmom »nomenklature« autor podrazumijeva vladajuću klasu u SSSR-u i, uopće, u društvima »realnog socijalizma«.

Knjiga *Nomenklatura* ima, dakle, namjeru da pruži analizu klasne strukture prve zemlje »realnog socijalizma«, a njezin autor, što u disidenata nije čest slučaj, solidno je stručno i životno kompetentan za taj posao.¹ No, dvije činjenice navode na sumnju u vjerodostojnost rada. Prva, posve subjektivistički obojena, sastoji se u tome što autor, barem u knjizi, ne pokazuje komunističku orijentaciju što, gledano sa znanstvenog stajališta, nema posebnu važnost, ali je ipak stanoviti hendikep u prihvaćanju knjige u ovome našem ideološki podijeljenom svijetu. Primjerice, već i sama činjenica što je Bahro prononsirani komunist pribavila je njegovoj kritici »realnog socijalizma« određenu vjerodostojnost. Druga, pak, činjenica ima već veću težinu. Naime, usljed nedostatka iscrpnih i vjerodostojnih podataka i informacija, autor se morao u analizi prilično oslanjati i na vlastito životno iskustvo, što knjizi pridaje stanovito subjektivističko obilježje. No, usprkos tome, knjiga je ipak vrijedan prilog rasvjetljavanju enigme »realnog socijalizma«, čije će razrješenje sigurno imati velikog udjela u oblikovanju budućnosti socijalizma.

Voslensky je analizu koncentrirao isključivo na vladajuću klasu u SSSR-u: nomenklaturu. Nedostatak je takvog postupka očit — usljed nedostatka kom-

1 Michael S. Voslensky rodio se 1920. u SSSR-u, studirao je na Lomonosovljevu sveučilištu i promoviran na Visokoj školi za međunarodne odnose u Moskvi. U mladosti je bio sovjetski prevodilac na procesu u Nürnbergu i u Savezničkoj kontrolnoj komisiji. Habilitirao je kao historičar u Moskvi i kao filozof u DDR-u, bio je izvanredni profesor na Sveučilištu P. Lumumbe u Moskvi. Od 1950. do odlaska iz SSSR-a 1972. godine bio je po dužnosti u uskoj vezi s aparatom CK KP SSSR-a; primjerice bio sekretar Komisije za razoružanje Akademije znanosti SSSR-a i potpredsjednik Komisije za historiju SSSR-a — DDR-a. Od 1972. Voslensky živi na Zapadu i predaje na sveučilištima u Münsteru, Hamburgu i Linzu. Bavi se istraživanjima na Max Planck Institutu u Stambergu, gdje je i nastala ova knjiga.

pleksne analize strukture društva SSSR-a, i analiza njegove vladajuće klase kao da visi u zraku. Doduše, ona, po autoru, donekle i ima takav položaj, budući da je, za razliku od buržoaske klase, u svakom pogledu parazitska. Čak i u postojećim odnosima proizvodnje sovjetsko bi društvo moglo lijepo egzistirati i bez nomenklature; dapače, od nje društvo ima daleko više štete nego koristi.² Slično kao u prijelaznim razdobljima društvenog razvitka, kada su se uslijed historijske inercije pojedine preživjele društvene klase neko vrijeme održavale na potpuno im neprimjerenim produkcijskim odnosima, tako i nomenklatura parazitski egzistira u društvu »realnog socijalizma«. Čini se da ona u produkcijskim odnosima nema nikakvu društveno korisnu funkciju, budući da je, u pravom smislu, okov proizvodnim snagama.³ Ako bi to bilo točno, onda se prvi puta u historiji klasnog društva neka klasa od početka pokazala društveno kontraproduktivnom, a da je društvo nije moglo eliminirati. Kako je moglo doći do toga jedinstvenog historijskog paradoksa? Voslensky nastoji dokazati da su Lenjin i Staljin, svjesno ili nesvjesno, usred društvenog rasula nakon revolucije uspjeli, iz dezintegriranih djelića društva, stvoriti, poput legendarnih rabina, nekakva društvena diva: vladajuću društvenu klasu, nomenklaturu. Da bismo uopće mogli shvatiti tu čudnovatu tvrdnju Voslenskoga, moramo se prikloniti njegovom kutu gledanja. Oblikovanje embrija nomenklature počinje u dalekoj 1902, kad je Lenjin objavio djelo što slovi kao međaš u izgradnji lenjinističke političke doktrine — *Što da se radi?* Od tada do smrti Lenjin je samo nadograđivao u njemu iznešene ideje i, što je najvažnije, uspješno ih primjenjivao u praksu. O čemu je riječ? Kao prvo, Lenjin postavlja tezu o deficitarnoj svijesti radničke klase: svijest je radničke klase takva da ona sama po sebi može dovesti samo do »malogradanske stihije« te je stoga u radničku klasu potrebno unositi svijest izvana. Jedina ispravna svijest jest svijest njezine avangarde,

radničke partije zadojene jedinim ispravnim pogledom na svijet — historijskim i dijalektičkim materijalizmom. Prema tome, radnička partija jest radnička ne s obzirom na empirijsku svijest radničke klase, nego s obzirom na usvojeno učenje — historijski i dijalektički materijalizam, koje u ovom slučaju fungira, rečeno u hegelijanskom smislu, kao *apsolutno znanje*. S tim je usko povezana i Lenjinova teorija radničke partije. Po Lenjinu, radnička partija nije nekakva masovna i demokratska politička organizacija, nego falanga odozgo na dolje čvrsto organiziranih i discipliniranih *profesionalnih revolucionara*, sposobnih, ne samo da unose svijest u radničku klasu, nego i da njome uspješno *rukovode*. U času kad se takva partija domogne apsolutne vlasti, nužno je da ta politička organizacija postane embrijem nove klase, čija će osnovna društvena uloga biti upravljanje društvom.⁴ Čak i teorijski gledano, s obzirom na Lenjinovu političku doktrinu, iz toga nužno proizlazi supstitucija radničke klase Partijom, a onda daljnje postupno supstituiranje Partije njezinim sve užim rukovodstvom, da bi se taj proces završio u samovlasti jednog jedinog vođe. Prema tome, društveni okvir »realnog socijalizma« jest svođenje »hegemonije proletarijata« na hegemoniju Partije koja, usljed svoje »znanstvenosti«, jedina može predstavljati proletarijat, a potom i njime rukovoditi.⁵ Tako smo došli do osnovne klasne strukture društva »realnog socijalizma«: podjele društva na upravljače i na one kojima se upravlja.⁶ Voslensky dobro primjećuje da se osnovna podjela klasnog društva može podvesti pod shemu upravljača i onih kojima se upravlja, ali to nije dovoljno. Analiza nekoga klasnog društva morala bi pokazati na osnovi čega mogu upravljači upravljati. Ta osnova, za marksiste, jesu produkcijski odnosi. No, o produkcijskim odnosima u društvu »realnog socijalizma« nema mnogo riječi. Voslensky se upušta u iscrpno izlaganje mehanizma terora nomenkla-

4 Isto, str. 97—108.

5 Isto, str. 109—113.

6 Isto, str. 32—34.

2 Voslensky, *nav. dj.*, str. 484—492.

3 Isto, str. 233—246.

ture, što je samo po sebi zanimljivo, ali nije i bitno, jer samim terorom nije moguće vladati šezdesetih godina. Ali, Voslensky ostaje pri svojoj nedovoljnoj i šturoj podjeli društva SSSR-a na upravljače i one kojima se upravlja, usmjeravajući analizu na one prve. Ostavljajući po strani opširan i iscrpan opis nastanka nomenklature, osvrnimo se ukratko na njezin opis i analizu. Nomenklatura je zapravo popis kadrova koji se u SSSR-u vodi od Centralnog komiteta do oblasnog komiteta Partije. Dospjeti na ovaj popis znači zapravo ući u vladajuću klasu. To, pak, mogu samo partijci, pa je i ulazak u partiju nužni, ali ne i dovoljni uvjet pristupa u vladajuću klasu. Od »partijnosti« kao uvjeta pristupa u klasu upravljača još je važnija povjerljivost. Uopće, za svako rukovođeće mjesto stručnost je posljednji, a »partijnost« i povjerljivost jesu prvi uvjeti.

Cilj pripadnika klase upravljača isključivo je moć.⁷ Ona je kolektivni vlasnik sredstava i materijala rada, pošto je »socijalističko vlasništvo« zapravo njezino kolektivno vlasništvo.⁸ Ulaskom u tu klasu ulazi se u poseban društveni ambijent, posve različit od ambijenta u kojemu živi narod. Dapače, nomenklatura je društvo za sebe: od njezinih zakona, normi do načina i kvalitete života.⁹ I, napokon, pripadnost nomenklaturi jest nasljedna.¹⁰

Mnogo je stranica posvećeno opisu strukture i funkcioniranja nomenklature i to je vjerojatno najvredniji dio knjige. No, ipak ćemo se zadržati na bitnom: načinu funkcioniranja nomenklature u produkcijskim odnosima. U SSSR-u postoji pretežno »socijalističko vlasništvo«, a ono je zapravo kolektivno vlasništvo nomenklature. S druge strane, nomenklatura fanatično teži moći. »U tom se smislu temeljni ekonomski zakon realnog socijalizma sastoji u nastojanju vladajuće klase da kroz privrednu aktivnost garantira maksimalnu sigurnost i širenje svoje moći.«¹¹ To postiže centraliziranom

planskom privredom, nad kojom ima »ultramonomopol«.¹² »Ultramonopol« znači zapravo apsolutnu kontrolu nad privrednim životom, a ona se prvenstveno postiže posvemašnjim isključenjem svakog tržišnog elementa. Tako konstituirana samovolja u privređivanju rezultira konstantnim padom, naravno relativnim, razvika proizvodnih snaga, odnosno relativnim opadanjem stope produktivnosti, izostankom smanjenja kapitalnog koeficijenta, čiji je najupečatljiviji izraz u nemogućnosti sovjetske privrede da prijede s ekstenzivnog na intenzivno privređivanje. Međutim, umjesto da se pozabavi produkcijskim odnosima, kao osnovnim uzrokom takva stanja, Voslensky se bavi svim drugim uzrocima: od davanja prednosti teškoj industriji do sirove i primitivne eksploatacije radništva¹³, koji su, doduše, važni, ali ne i najvažniji fenomeni i procesi unutar sovjetskog društva.

Umjesto, dakle, da analizira osnovne produkcijske odnose Voslensky opisuje njihove posljedice u društvenoj nadgradnji. Shema upravljači — upravljani krajnje je simplificirana i nedovoljna. Stoga nam ova knjiga ponajprije zorno predočuje što se događa kad se društvena zgrada počne analizirati od krova — nadgradnje, a ne od temelja — društvene produkcije. Naime, da bi upravljači — vladajuća klasa — mogli upravljati društvom, oni moraju za to imati solidnu podlogu u određenom obliku društvene produkcije i reprodukcije. Kakav je, pak, zapravo oblik društvene produkcije i reprodukcije (vlasništva) u SSSR-u, iz ove knjige ne možemo nazrijeti, tako da cijela, opsežna konstrukcija represivne nadgradnje lebdi u zraku. Ali ipak, nakon čitanja ove knjige postaje jasnim da administrativno upravljanje privredom čini temelj moći vladajuće klase u SSSR-u, a ono je moguće na osnovi državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Sve su ostalo samo posljedice vladajućeg produkcijskog odnosa. Njihov detaljni opis u ovoj knjizi može biti samo korisna informacija, orijentir i korektiv jednoj ozbiljnoj i temeljnoj analizi društvene produkcije i

7 Isto, str. 158—163.

8 Isto, str. 208—216.

9 Isto, str. 293—355.

10 Isto, str. 193—195.

11 Isto, str. 228.

12 Isto, str. 224.

13 Isto, str. 246—290.

reprodukcije u zemljama »realnog socijalizma«, na koju još uvijek čekamo.

Pavle Radić

njihovi prilozi osvjetljaju, odnosno omogućuju bolje upoznavanje i razumijevanje nekih karakteristika i putova političkog razvoja naše zemlje.

Budući da je najznačajnija karakteristika našega poslijeratnog razvoja uvođenje i razvoj radničkog i društvenog samoupravljanja, autori su posebnu pažnju obratili procesima demokratizacije izborne prakse u tim okvirima.

U prilogima je težište na izborima za najvažnije političke institucije (skupštine) i tokove afirmacije osnovnih načela skupštinskog sistema, u prvom redu kroz proces konstituiranja i ostvarivanja položaja i funkcije skupština. Autori navode na zaključak da je izborni sistem u nas vrlo kompleksan i da su za razliku od tradicionalnih izbornih sistema u svijetu naša opredjeljenja karakteristična po kontinuitetu izbornog odlučivanja, te organiziranom, svjesnom i neposrednom utjecaju samoupravljača na sva pitanja od zajedničkog interesa, radnom karakteru izbora, mogućnosti utjecaja na rad delegata, intervencijama u kadrovskoj politici i uspostavljanju veće kontrole biračke baze nad delegatima. Najveći broj autora zaokupljen je pitanjem kako ti stavovi funkcioniraju u praksi, da li se dosljedno provode, postoje li odstupanja, gdje, kojeg su intenziteta te digresije, i kako ih je moguće prevladati. Zajednički nazivnik svih tih razmišljanja bio bi konstatacija da je samo kroz dosljedniju realizaciju delegatske izbornosti, te permanentno preispitivanje svih dilema koju nameće izborna praksa, moguće očekivati postupno ostvarenje svih navedenih sistemskih opredjeljenja.

Pored priloga posve teorijskog karaktera, prisutan je i veći broj onih koji se baziraju na rezultatima empirijskih istraživanja, statističkim podacima, te na mišljenju birača o dilemama koje se otvaraju u toku funkcioniranja izbornog procesa, o raspodjeli društvenog utjecaja u izbornom odlučivanju, o ulozi i položaju pojedinih izbornih subjekata, te o ostalim značajnijim pitanjima koja je na površinu iznijela dosadašnja izborna praksa.

Recenzija

UDK 342.4 : 342.8 (497.1)

Skupštinski izbori u Jugoslaviji 1942—1982.

Institut za političke studije, Beograd 1983.

U okviru projekta »Problemi organizacije i upravljanja u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja«, koji se izvodi u Institutu za političke studije u Beogradu, objavljena je krajem prošle godine empirijska studija pod naslovom *Skupštinski izbori u Jugoslaviji 1942—1982. godine*. Riječ je o kompoziciji niza priloga istaknutih znanstvenika koji su ovu složenu temu pokušali osvjetliti s raznih aspekata, prateći razvoj osnovnih teorijskih koncepcija, normativnih principa i prakse provođenja izbora u glavnim razvojnim fazama društvenopolitičkog sistema, počevši od prvih izbora za organe nove narodne vlasti u toku NOB-a (1942), pa sve do najnovijih izbora za skupštine društvenopolitičkih zajednica.

Dinamičan ekonomski, društveni i politički razvoj u tom periodu, neminovno je dao obilježje razvoju izbornog sistema i izbornog procesa u nas, čije su značajke varirale od etatističkih preko plebiscitarno-demokratskih do radnodelgatskih. Autori su sve te transformacije pratili u sklopu promjena političkih institucija i sistema u cjelini, tako da

vove i konstatacije o našoj izbornoj problematici u periodu od 1942. do 1982. godine. U prvom prilogu ove studije, *Izbori u socijalizmu*, autor Jovan Đorđević ističe kako se u pojedinim oblicima socijalizma nedovoljno naglašuje značaj izbora u cilju uspostavljanja i njegovog daljnjeg razvoja, dok su u nas izbori bitni dio političkog sistema i oni se ne manifestiraju samo kao tehnika rutinskog izražavanja i realizacije, već se shvaćaju kao značajna funkcija prava i slobode čovjeka. Autor posebno naglašuje promjene nastale uvođenjem delegatskog sistema i podvlači izmijenjeni status birača koji je sada postao socijalni, radni i konkretni, što je, po njegovu mišljenju, nedovoljno zapažena originalnost biračkog prava u Jugoslaviji. On upozoruje da suvremeni izborni sistem još nije postao izraz i instrument samoupravnog preobražaja našega političkog sistema, jer je još uvijek opterećen različitim birokratskim uplitanjima (naročito u postupku kandidiranja). Pored toga što se ukazuje i na moguću opasnost da se delegatstvo svede na nivo posrednih izbora, potrebno je podvući i autorovo mišljenje o tome da delegatski sistem u praksi ne osigurava prisutnost i privlačnost elemenata biranja i odabiranja. U prilogu se pledira za reafirmaciju značaja izbora, smatrajući da s neuspjelim i nedemokratskim izborima pada samoupravljanje i cijeli samoupravni politički sistem; ukazuje na potrebu cjelovitije realizacije prava na kandidiranje, stvarno biranje na bazi rada i angažmana, mogućnost opoziva, te promjene u samoj kadrovskoj politici.

Prvi period u nastanku i funkcioniranju izbornog sistema za izbor organa narodne vlasti u vrijeme socijalističke revolucije u našoj zemlji obrađen je u prilogu Milana Miljevića *Stvaranje izbornog sistema u ratnom periodu 1942-1945*.

Pažnja je usredotočena na analizu promjena i sadržaja novih institucija vlasti koje su se počele stvarati na ruševinama starog društva, podvlači se načelo jedinstva vlasti u radu narodnooslobodilačkih odbora, te se uočavaju prve klice delegatske izbornosti u njima. Interesantna je analiza osobnih vrijednosti i nji-

hova značaja prilikom biranja odbornika, javnost i neposrednost u radu, te drugi demokratski principi koji su trebali onemogućiti otuđivanje i birokratizaciju vlasti.

Analizirajući *Izbore u vrijeme revolucionarnog etatizma 1945-1953*. Stojan Tomić, pišući o iskustvima prvoga izbornog zakona u nas zastupa tezu da je taj zakon pored revolucionarnih i socijalističkih inovacija sadržavao i znatne primjese progresivnih sistema i struja, što je bilo sasvim logično, ali se među nakalemmljenim institucijama našla i ideja o mnoštvu kandidata za jedno izbornom mjesto, što je rezultiralo nizom neželjenih i nekontroliranih posljedica. Autor smatra da se tim iskustvom može donekle objasniti napuštanje prakse kandidiranja većeg broja osoba za jedno izbornom mjesto sve do danas i podvlači »da se u samoupravnoj fazi izbori ne mogu svesti samo na neke konstitutivne elemente u kojima je izbor ličnosti gotovo izostao ili je potisnut na periferiju« (str. 101). S. Tomić se zauzima za preispitivanje ove institucije i njezino reafirmiranje u okvirima samoupravnoga socijalističkog sistema.

U svome drugom prilogu *Radničko samoupravljanje i izbori* autor se logički nadovezuje na prethodni rad, analizirajući promjene koje je izborni sistem doživio uvođenjem radničkog samoupravljanja. U središtu je razmatranja praksa izbora za organe radničkog samoupravljanja, kao uvjet i faktor konstituiranja i ostvarivanja sistema samoupravljanja.

Međutim, iako su u cijelome promatranom periodu izbori za radničke savjete ostali uporišna točka radničke demokracije, gdje se vodila borba ne samo za personalnu već i suštinsku prevlast radnika, ipak su se vremenom počeli birokratizirati uvođenjem tradicionalnih i administrativnih izbornih procedura, koje su ponovno počele sputavati samoupravnu izbornu praksu.

U prilogu o normativnom reguliranju izbora u Jugoslaviji od 1945. do 1982. Miodrag Višnjić preko biračkog prava, postupka kandidiranja, glasanja, opoziva i sl. prikazuje i analizira osnovne faze u normativnom uređivanju izbora. Norma-

tivna rješenja i stavove autor dovodi u korelaciju s političkim programom i načelima koja su u pojedinim periodima izvršila snažan utjecaj na njih. Takav je pristup omogućio praćenje evolucije demokratskih elemenata u izbornom sistemu, širenje njegove baze, te kvalitativne transformacije izbornih instituta i procedura, koje kulminiraju uvođenjem delegatskih izbora u naš politički sistem.

Autor kao najveću slabost delegatskoga sistema ističe njegovu autonomnost u odnosu na institucionalna rješenja i društveni sadržaj delegatskog sistema, te uskraćivanje dovoljnog broja realnih pretpostavki za realizaciju stvarnih delegatskih odnosa (odnosno delegatske baze i izabranih delegata); konstatira se da je delegatski sistem kombinacija predstavljanja i delegatstva, da trpi od pretjeranog formalizma i složenosti.

Vinka Tomić u *Teritorijalnom i funkcionalnom principu u izbornom sistemu* ukazuje na potrebu dijalektičke sinteze i međusobnog nadopunjavanja teritorijalnog i funkcionalnog principa organizacije društva (dva podjednaka značajna uvjeta konstituiranja političkog sistema, u kome ravnomjerno i u uzajamnoj vezi dolaze do izražaja interesi radnoproizvođačkih grupa i interesa s jedne i društvenih grupa i interesa s druge strane), jer u protivnom kao posljedica nastupa iskrivljavanje i udaljšavanje od autentičnih oblika socijalističke demokracije. Među najoštrije proturječnosti samoupravne integracije društva autorica svrstava suprotnosti između samoupravljanja i države, te složenost sistema socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema.

U prilogu *Mandat u jugoslavenskom izbornom sistemu* Dimitrije Prodanović daje presjek kroz različite teorijske koncepcije o predstavničkom mandatu od početaka do teorijskih osnova i oblika mandata u suvremenoj jugoslavenskoj socijalističkoj praksi. On se naročito zadržava na delegatskom sistemu koji, po njegovu mišljenju, predstavlja pokušaj ukidanja klasičnog predstavništva i pokušaj ostvarenja još neposrednijeg predstavljanja organiziranih interesa dijelova radničke klase uz istodobno osiguranje realizacije interesa cijele te klase

i svih radnih ljudi. Autor smatra da delegatski odnos gubi značajke klasičnih mandatnih formi, dok je onaj vid mandatnih odnosa koji je još prisutan u delegatskom sistemu opravdan zbog položaja delegata, koji nije posebno »vezan« mišljenjem delegatske baze, ali ni posve samostalan u zastupanju. Njegova je funkcija u ostvarivanju odgovornosti, u provjeravanju ovlaštenja i obveza pojedinih delegata.

U prilogu *Motivacijski aspekti izbora* Ivan Šiber polazi od funkcije izbora u političkim sistemima, a zatim nastavlja analizom motivacijske osnove izbornih procesa, koja je u uskoj korelaciji s potrebama birača i mogućnošću da se ona preko izbora i realiziraju. Autor ističe različitosti između motivacijske strukture izbornog ponašanja u tzv. klasičnim parlamentarnim demokracijama i u našem društvu, te podvlači da se smanjena motivacija u nas može objasniti činjenicom da su izbori u našem samoupravnom društvu tek jedna od faza kontinuiranog procesa ostvarivanja interesa kroz delegatske procese.

Autor kroz analizu sadržaja pisanja štampe uoči izbora u periodu od 1945—1982. izvodi sistematizaciju izbornih procesa u nas, počevši od prve faze — razdoblja učvršćivanja osnovnih političkih vrijednosti, preko prijelaznog tipa izbornih procesa u tzv. drugoj fazi (izbori 1958. i 1963. godine), do trećeg perioda, kojemu pečat daju sukob etatizma i samoupravljanja, te posljedice realiziranja privredne reforme. Autor završava s četvrtom fazom čije su bitne značajke udruženi rad i samoupravljanje kao temelj integracije društva.

Autor na kraju ukazuje na ovisnost između potpunog poznavanja kompleksnoga izbornog procesa, njegove potvrde u praksi, te aktivnosti radnih ljudi i građana kao baze za donošenje odluka. U tom bi smislu trebalo pojednostavniti rješenja delegatskog sistema, jače angažirati subjektivne snage u društvu, što neposrednije povezati izborni proces s analizom potreba neke sredine, imajući permanentno na umu mogući raskorak između svijesti ljudi i stupnja razvoja društvenoekonomskih odnosa u društvu.

U prvom dijelu priloga Milana Matića *Izbori, demokracija i političke organizacije* susrećemo se s teorijskom raspravom o funkciji izbora u okviru različitih društvenopolitičkih sistema. On se posebno zaustavlja na ulozi političkih organizacija u procesu demokratizacije izbora u Jugoslaviji. Bitni pomaci na tom području nastaju uvođenjem samoupravljanja i delegatskog sistema, ali se istovremeno, pod utjecajem složenih društveno-ekonomskih odnosa, uočavaju i proturječnosti i dileme na području djelovanja političkih organizacija u delegatskom sistemu i izborima. Kritički prikaz sadašnje izborne prakse autor temelji na pitanjima realizacije demokratskih izbornih načela, na odnosu kadrovske politike i izbora, kolektivnom odlučivanju i odgovornosti itd.

Na kraju autor zaključuje da je »u sadašnjoj fazi razvoja bitni ograničavajući faktor daljnje samoupravne transformacije izbornog-delegatske sfere političkog sistema nedovoljan stupanj samoupravne integracije društvenog rada i asocijativne moći udruženog radništva na širem društvenom planu, teritorijalizacija i autarhija političkog odlučivanja, i na takvoj osnovi, održavanje različitih oblika političke reprezentacije, posredovanja i užih političko-administrativnih monopola, koji utiču i na djelovanje društveno-političkih organizacija« (str. 398/9). Mijat Damjanović se u *Položaju i ulozi birača u izbornom sistemu i procesu bavi*, na osnovi anketa, empirijskih istraživanja i bogatog statističkog materijala, kretanjem izborne participacije birača u nas s naglaskom na periodu od 1965. do posljednjih izbora 1982. godine. Iz priloga je moguće izdvojiti nekoliko interesantnih zaključaka: široki slojevi birača više su formalni nego faktički činilac u izborima; porast utjecaja društvenopolitičkih organizacija rezultira smanjivanjem utjecaja birača; što je izborni postupak jednostavniji, utjecaj birača je realniji; nedostatak opcije između dva ili više kandidata dovodi do situacije u kojoj se više daje podrška postojećem sistemu no što se vrednuje ličnost kandidata; pokretanje biračkog tijela samo u izbornom periodu govori o stanju u kojem je prisutna ograničena demokracija. Zah-

tjeve razvijene demokracije moguće je realizirati samo ako birači svojim odlukama osiguravaju autoritet svojim predstavničkim tijelima, ako je njihova struktura podobna za realiziranje interesa cijelog biračkog tijela, te ako mogu slobodno i odgovorno utjecati na rješenja u izbornom sistemu.

Problem dometa i modaliteta izbornih kriterija te njihova primjena u jugoslavenskoj izbornoj praksi predstavlja centralni interes Sergija Pegana u prilogu *Od poželjnih ličnih osobina do stvarne uloge kandidata*. Podaci empirijskih istraživanja koriste mu za donošenje zaključaka o tome koliko je izbornu odlučivanje zasnovano na temeljnim postavkama socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema. Autor konstatira da je skupštinsko odlučivanje a nas sada dezintegrirano, udaljenije od samoupravne baze nego što je bilo prije, jer se neprestano povećava učešće kanala i formi koji su u biti tradicionalno-autoritativni, a samo nominalno delegatski. Iako je naš društvenopolitički sistem samoupravljački, autor u njemu pronalazi karakteristike predstavničke demokracije, a samoupravnu bazu ocjenjuje difuznom, nedovoljno omeđenom i djelatnom da bi djelovala s pozicija svoga ustavnopravnog statusa. Manifestacija takva stanja očituje se kroz ravnodušnost, apatiju i nedovoljan angažman biračkog tijela. Konkretne pravce akcije za izlaz iz te situacije autor vidi u oživljavanju izbornog procesa, povećanju javnosti rada i ograničavanju rada užih kadrovske-koordinacijskih tijela, u nužnosti da se delegati izvuku iz anonimnosti, da se postavi veći broj kandidata za sva delegatska mjesta, da se proširi neposredno izjašnjavanje za delegate od općinskih do savezne skupštine, da se smanji broj izbornih radnji i inzistira na odgovornosti izabranih.

U *Kadrovske politici, izborima i socijalnom sastavu skupština u samoupravnom društvu*, Dmitar Mirčev stavlja težište na izbornu-predstavnički sistem u socijalizmu, te kadrovsku politiku kao bitan uvjet demokratizacije procesa izbora. U prvom dijelu rada susrećemo se s analizom teorijskog i praktičnog značaja kadrovske politike u socijalizmu, a

zatim se autor bavi konkretnim promjenama koje su se na tom planu zbivale u nas. Drugo područje interesa usmjereno je na analizu sastava viših delegatskih struktura, za koje autor zaključuje da je u principu mobilan (socijalni, obrazovni, profesionalni i starosni sastav brzo se mijenja pod utjecajem promjena u kadrovskoj politici, normativnopolitičkih ograničenja i naglih društvenih promjena), uz prisutne tendencije za reprodukcijom dijela sastava, i to profesionalno-političkog, u cilju što duljeg boravka u skupštinama. Neka nepovoljna strukturalna obilježja u sastavu skupština nisu u korelaciji s društveno-ekonomskom razvijenošću, već s nivoom skupština (što je nivo viši, očite su nepovoljnije karakteristike socijalnog sastava). Autor na kraju zaključuje da se proturječnosti u razvoju prakse samoupravljanja odražavaju i kroz stav skupština, ukazujući na postojeći raskorak između stvarne i deklarativne društvene i političke moći rada i radničke klase.

Za ovu studiju bismo bez dvoumljenja mogli reći da je temeljito i kritički obuhvatila sva ključna područja u izbornom sistemu i procesu izbora u nas. Kroz teorijske priloge odgovoreno je na pitanje što su to izbori i kakva je njihova uloga u nekom političkom sistemu. Sa svih su strana osvjetljeni putovi evolucije našega izbornog sistema, da bi se na kraju većina autora, služeći se dostupnim statističkim materijalom i rezultatima empirijskih istraživanja, zauzavala na analizi izbornog sistema i prakse u društvu.

Osnovnu ideju delegatskog sistema podržali su svi autori, ali pažnju pobuđuju zapažanja o realizaciji te ideje u izbornoj praksi. Niz kritičkih primjedbi na račun raskoraka između onoga što možemo i što imamo, mogli bismo sažeti u nekoliko najčešće prisutnih konstatacija. Delegatski se sistem u praksi pokazao kao previše složen, tako da ta njegova značajka u velikoj mjeri utječe na stanje u kojem izborna osnova nije u mogućnosti izraziti sve svoje interese, do kraja ih usuglasiti i zadovoljiti, što rezultira znatnim opadanjem realnog utjecaja birača. To sve suzue pretpostavke za realizaciju istinskih delegat-

skih odnosa, odnosa delegatske baze i izabranih delegata. Na nižim nivoima odlučivanja utjecaj biračke baze je barem donekle prisutan, dok su neposredan utjecaj i kontrola odlučivanja na višim nivoima potpuno izostali. U vezi s tim izriče se kritička primjedba o suvišnom broju osoba i kanala kojima se izvršuje organiziranje, koordiniranje, usmjeravanje izborne aktivnosti i sl. Na taj se način izborni procesi sve više udaljuju od delegatske baze, a elementi demokratske izbora zadržavaju se uglavnom samo kod biranja članova delegacija (dakle na nižim nivoima odlučivanja). Pored složenosti sistema, na koji ukazuju gotovo svi autori, prisutna je i primjedba o čestom pretpostavljanju forme sadržaju, koja također, u velikoj mjeri, negativno utječe na njegovu realizaciju. Veći dio autora naglašuje potrebu širih ili barem djelomičnih kadrovskih promjena, naročito na višim nivoima odlučivanja. Česta je i ideja o nužnosti pojačanog angažmana subjektivnih snaga u društvu.

Dok se s pojačanom aktivnošću društvenopolitičkih organizacija slaže većina autora, neki upozoruju na opasnost njihova prevelikog utjecaja, koji se automatski reflektira na smanjivanje utjecaja birača. Autori su suglasni u konstataciji da se u nas izbori moraju shvatiti jednom od faza kontinuiranog procesa ostvarivanja interesa kroz delegatske procese i da aktivnost birača isključivo u doba izbora govori samo o ograničenoj realizaciji samoupravljanja kroz delegatski sistem.

Značajan broj autora priloga ukazuje na još jedan važan moment u izbornoj praksi: potrebu da se za jedno izborno mjesto ponudi nekoliko kandidata, jer se u protivnom više izražava podrška sistemu nego što se vrednuje ličnost pojedinca.

Uopće, ako je izborna praksa ukazala, a jest, da neka rješenja izbornog sistema u praktičnoj primjeni nisu donijela očekivane rezultate, potrebno je i radikalnije ući u izmjenu, odnosno pronalaženje novih formula kojima bi se zacrtni ciljevi mogli uspješnije realizirati.

Preostale primjedbe mogu se sažeti u: potrebu da delegatski izbori poprime

radni karakter, da njihova priprema bude uspješnija, skupovi efikasniji, birači informiraniji, a sve to uz veći angažman društvenopolitičkih organizacija i istodobno smanjeni utjecaj užih kadrovsko-koordinacijskih tijela. Izabrani delegati moraju biti odgovorni biračima, a u slučaju prekoračenja ovlasti i neispunjavanja obveza, mora postojati mogućnost da budu opozvani.

Svi prilozi u studiji koncipirani su tako da se logički nastavljaju jedan na drugi, proširujući područje izborne problematike novim dimenzijama koje joj daju cjeloviti oblik. Teme su obrađene na jednostavan i pristupačan način, obogaćene mnoštvom podataka dobivenih iz empirijskih istraživanja i dostupne statističke građe.

Brojna razmišljanja autori iznose direktno, kritički, želeći na taj način podvući urgentnost intervencija ne samo u delegatsku izbornu praksu, već i u neka sistemska rješenja. Oni se ne zaustavljaju samo na ocjeni postojećeg stanja, već predlažu i obrazlažu nove ideje i rješenja koja bi sadašnje stanje mogla uskladiti s osnovnim teorijskim opredjeljenjima.

Potrebno je podsjetiti i na opširan popis autora i dostupne literature koja se bavi izbornom problematikom, a koji je dan na kraju ove empirijske studije.

Kao eventualni nedostatak rada bilo bi moguće ukazati na činjenicu koju je i sam izrekao jedan od autora u predgovoru studije. Riječ je o teškoćama usporedivosti podataka koje mogu nastupiti primjenom longitudinalno-komparativnog pristupa, a koje proizlaze iz promjena u položaju i funkciji skupština, u načinu njihov konstituiranja, poziciji izbornih aktera i modalitetu njihovog učešća. Problem konzekventne usporedbe odnosi se i na podatke empirijskih istraživanja, a naročito se produbljuje u periodu od 1970. do 1980. godine, kada su se istraživanja odvijala samo u republičkim okvirima. Još jedno ograničenje, koje nimalo ne utječe na vrijednost i interesantnost samog rada, sastoji se u manjem broju podataka koji se odnose na skupštine, odnosno izbore u drugim društvenopolitičkim zajednicama, dok je težište analize na izbornim zakonima i

objektivnim podacima koji se odnose na više nivoe delegatskih odlučivanja (skupštinu federacije). Ova studija, zahvaljujući interesantnoj i aktualnoj temi kojom se bavi, načinom pristupa i visokim nivoom stručnosti, može zadovoljiti kako znanstvenu, tako i širu javnost.

Smiljana Leinert-Rendulić

Recenzija
UDK 330.101.8

Slobodan Štampar: Ekonomska teorija

Pravni fakultet i Radna organizacija za grafičku djelatnost, Zagreb 1983.

U ovoj knjizi skupljeni su radovi Slobodana Štampara, prerano preminulog profesora Pravnog fakulteta u Zagrebu, koji je predavao javne financije, ali kojega su najviše zaokupljali problemi razvoja ekonomske misli u prošlosti i suvremenosti.

Svi oni koji su imali priliku slušati profesora Štampara sjećaju se njegova poleta i oduševljenja u izučavanju problema ekonomske teorije, kritičkih opservacija na dostignuća građanske ekonomske znanosti i razmišljanja o suvremenim ekonomskim problemima. On je jedan od onih profesora ekonomije na Pravnom fakultetu koji su »krivi« što se veći broj mladih jurista oduševio ekonomijom i izabrao za svoj profesionalni poziv ekonomiju, a ne pravo.

Slobodan Štampar relativno je malo pisao. Ali, ono što je napisao pripada kapitalnim dostignućima naše ekonomske znanosti. *Periodizacija i sistematizacija ekonomske misli, Razvoj političke ekonomije do Adama Smitha* i napose, kritička analiza djela Davida Ricarda (*Ekonomska teorija Davida Ricarda*), briljantne su studije neprolazne vrijednosti. Nijedan ekonomski teoretičar, koji se

bavi tim problemima, ne može zaobići Stamparova stajališta.

Spomenuta djela napisana su prije više od trideset godina, u vremenu kad se naša ekonomska znanost tek ozbiljnije upoznavala s dostignućima klasične ekonomije, posebno s djelima njezinih predstavnika na koje se u svojim analizama poziva Karl Marx. Tada su u nas prevedena djela Adama Smitha, Davida Ricarda i ekonomista koji su im prethodili, kao i Rollova *Povijest ekonomske misli*. Za većinu tih prijevoda S. Stampar je napisao predgovor i ti su radovi okosnica ove knjige. Iako, dakle, napisani u različitim prilikama oni predstavljaju cjelinu, što je lijepo vidljivo sada kad su skupljeni na jednom mjestu i poredani historijsko-problematskim slijedom.

U prvoj studiji — *Periodizacija i sistematizacija ekonomske misli* — Stampar traži odgovor na pitanje kako rasporediti pojedine škole i pravce u ekonomskoj teoriji, imajući u vidu Marxovo određenje kriterija toga razgraničenja. Stampar preuzima Marxovu podjelu građanske ekonomije na klasični i vulgarni period — s merkantilistima kao prvim tumačima nekih pojavnih oblika kapitala — kao znanstveno zasnovanu i realnohistorijski utemeljenu podjelu. U toj je podjeli, po njemu, logičan kriterij razgraničenja — radna teorija vrijednosti, koja je povezana s idejom da su ekonomske kategorije objektivne i društvene kategorije. Istovremeno, ta logička podjela odgovara vremenskoj periodizaciji razvitka ekonomije, čijoj prvoj etapi pripadaju počeci kapitalizma, drugoj kapitalizam bez zaoštrenih klasnih suprotnosti, a trećoj kapitalizam zaoštrene klasne borbe i sukoba.

Međutim, iako se u tumačenju pojedinih razdoblja ekonomske misli Stampar oslanja na Marxovu podjelu historije političke ekonomije, on je i dopunjuje. Po njemu, posebno je interesantno zadnje razdoblje, u kojemu se vulgarna ekonomija, s koncepcijom marginalne korisnosti, oboruzala za jedinstveno tumačenje i povezivanje ekonomskih kategorija. Stampar stoga dijeli historiju političke ekonomije na četiri razdoblja. Prvo razdoblje počinje u šesnaestom sto-

ljeću, stvaranjem jedinstvenih tržišta i nacionalnih država u modernom smislu. U tom razdoblju ekonomisti shvaćaju ekonomiju cjelokupne države kao jednu ekonomsku jedinicu, nasuprot atomističkom shvaćanju ekonomije u feudalizmu, kad je prevladavala prirodna privreda. Drugo razdoblje počinje krajem sedamnaestog stoljeća, kad ekonomisti postupno napuštaju ideju državne intervencije, te gledaju na ekonomiju kao na sistem međuovisnih pojava, povezan zakonima koji djeluju mimo volje država i ljudi. Treće razdoblje nastaje dvadesetih godina devetnaestog stoljeća, kad se kapitalistički sistem proizvodnje prestaje tretirati kao prirodna kategorija. Posljednje razdoblje počinje sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kad se zakonitosti društvene proizvodnje nastoje shvatiti posredstvom subjektivnih opredjeljenja. Taj pravac povezuju nastojanja vulgarnih ekonomista da ekonomsku znanost oslobode utjecaja kapitalističke stvarnosti i u ublaženim oblicima održao se do danas.

U skladu s takvom podjelom, Stampar naziva prvu fazu merkantilizmom, drugu označuje početkom i sistemom klasične političke ekonomije, treću kritikom klasične političke ekonomije i razvitkom vulgarne ekonomije do prijelaza na marginalnu analizu, a četvrta faza obuhvaća modernu ekonomsku teoriju, kojoj pripadaju marginalna analiza i novija, takozvana makroekonomika Kejnsovoga tipa.

Nakon prve studije slijede rasprave o merkantilizmu, odnosno najznačajnijim teoretičarima toga pravca, uključujući i prve teoretičare koji su udarili temelje klasičnoj političkoj ekonomiji; potom rasprava o *Ekonomske teoriji Davida Ricarda*, u kojoj su izložena i razmišljanja o Adamu Smithu, odnosno njegovoj radnoj teoriji vrijednosti; završna su razmatranja posvećena kejnsovskoj i postkejnsovskoj ekonomici i njezinu mjestu u dilemama i rješenjima modernog kapitalizma.

Posljednji dio ove knjige, pod naslovom *Marksistička i građanska ekonomska teorija*, obuhvaća tekstove nastale kao rezultat polemike s B. Horvatom, odnosno njegovim stajalištima iz spisa

Ekonomska teorija planske privrede (Beograd, 1961). Povod raspravi bile su neke Horvatove tvrdnje, za koje su Štampar i Dragičević smatrali da su s onu stranu marksističke ekonomske znanosti. Od te rasprave prošlo je više od dvadeset godina, ali je ona i danas aktualna po nekim momentima. To posebno vrijedi za Horvatove tvrdnje o izgradnji ekonomskog sistema koji bi, uz određene modulacije iz teorije ekonomskog blagostanja i subjektivne teorije vrijednosti, davao maksimalni proizvod koji je potencijalno ostvariv u danim historijskim uvjetima socijalističkog načina proizvodnje. Te rasprave nisu interesantne samo zbog zauzetih pozicija, nego su i poučne jer pokazuju kako se vode znanstvene polemike u kojima ne pobjeđuju snaga velikih riječi i dinamične intonacije nego snaga argumenata.

Iako su stručnjacima Štamparovi tekstovi poznati otprije, vrlo je korisno što su, objedinjeni u posebnoj knjizi, postali dostupni i širem krugu čitalaca koje zanimaju ekonomski problemi, a koji će se, nadamo se, suglasiti s mišljenjem o njihovoj izuzetnoj vrijednosti.

Vlatko Mileta

Recenzija

UDK 330 + 338.984.4 + 330.342.151

Bogdan Ćosić:

Politička ekonomija i privredni razvoj

Radna organizacija za grafičku djelatnost »Zagreb«, Zagreb 1983.

Rad *Politička ekonomija i privredni razvoj* sastoji se od tri dijela. Prvi dio nosi naslov »Ekonomska nauka i privredna praksa«, drugi »Politička ekonomija i privredni razvoj«, treći »Svjetska privreda i novi međunarodni ekonomski poredak«. Iz rasporeda je vidljiva koncepcija rada. Naime, autor najprije ana-

lizira odnos teorije (znanosti) i prakse, da bi potom prešao na odnos političke ekonomije i privrednog razvoja. Povezanost trećeg dijela rada, tj. međunarodnih ekonomskih odnosa s političkom ekonomijom također je logična; naime, očita je povezanost unutrašnjega privrednog razvoja s razvojem svjetske privrede i svjetskog tržišta.

Ćosić se bavi vrlo aktualnom problematikom u našoj zemlji. Naime, u uvjetima privredne krize neophodno je, sa stajališta političke ekonomije, objašnjavati određene pojave, procese i zakonitosti. Tako se mogu donositi i adekvatnije mjere ekonomske politike, koje su sada neophodnije nego ikada prije.

Autor je pokrenuo mnoga aktualna pitanja i dao je na njih svoje odgovore. Te je odgovore dao metodom analize sa stajališta političke ekonomije. Posebno su značajni pitanje djelovanja ekonomskih zakonitosti u našoj privredi, analiza društvenog karaktera sredstava za proizvodnju, te mjesta, uloge i metode političke ekonomije socijalizma. Autor je analizirao kompleks problema iz oblasti svjetske privrede i novoga međunarodnog ekonomskog poretka, kao što je, primjerice, djelovanje zakona vrijednosti na svjetskom tržištu. Autor je pokazao nužnost modificiranog djelovanja zakona vrijednosti, kao i nužnost izgradnje novoga međunarodnog ekonomskog poretka. U tom dijelu rada utvrdio je da se danas proizvodnja razvija kao svjetski proces izgradnje, tj. kao svjetska proizvodnja, gdje dominantno mjesto dobivaju multinacionalne kompanije. Detaljnije je istražio njihovu ulogu i karakteristike. Zatim je autor istražio jaz u znanstvenoistraživačkoj djelatnosti u svjetskim razmjerima, te položaj zemalja u razvoju u tome itd. Posebno je značajna originalna analiza suvremene svjetske krize, u kojoj je utvrđeno da se ta kriza odnosi na krizu svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije, koji je bio zasnovan na jeftinim izvorima sirovina, energije, hrane. Sada dolazi do bitnih promjena u toj oblasti, pa se autor s pravom suprotstavlja tezi po kojoj su zemlje u razvoju izazvale svjetsku ekonomsku krizu.

Čosićeva knjiga kreće se od visoko teoretskih razmatranja pojedinih pitanja, naročito kategorija političke ekonomije socijalizma (robna proizvodnja, zakon vrijednosti, tržište, plan, kredit) do sasna konkretnih pitanja našega privrednog sistema (karakter društvenih sredstava reprodukcije, oblik cijene u našoj privredi, planiranje, akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede) i preciznih teoretskih analiza svjetske privrede i novoga međunarodnog ekonomskog poretka do sasna konkretnih problema svjetske privrede (primjerice, analiza koja je vezana za 6. UNCTAD) i položaja nedovoljno razvijenih zemalja.

Stoga smatram ovo djelo B. Čosića značajnim doprinosom našoj ekonomskoj nauci, pa ga preporučam čitaocu.

Adolf Dragičević

Recenzija
UDK 331.021.863 + 331.021.872

Ivo Burić:

Udruženi rad i minuli rad

Informator, Zagreb 1983.

Pojam minulog rada i njegovo institucionalno postavljanje izazvali su širok interes kako u našoj stručnoj i naučnoj javnosti, tako i u privrednih subjekata i radnika u udruženom radu. Odgovor na to pitanje proizlazi iz same definicije minulog rada. Naime, premda je ta kategorija pojmovno i sadržajno veoma složena, ipak su je radnici prihvatili i zainteresirali se za nju. Definicija minulog rada proizlazi iz same definicije rada uopće. I to rada kao izvora vrijednosti i kao proizvodnje života ljudskog društva. Radnik, ako ne drugačije, ono instinktivno znađe da se njegov rad materijalizira u sredstvima za proizvodnju, koja su u kapitalizmu u privatnim rukama, dakle kapital i koja pripadaju

nekome tko je izvan rada, dakle kapitalistu. U tom smislu minuli rad postaje kapitalom, jer je kapital samo »nagomilani rad«. Prema tome, rad se radnika rastavlja na dva dijela, koja su međusobno suprotstavljena, odnosno koja su međusobno odvojena — potreban rad i višak rada. Višak rada nužno se materijalizira kao kapital i učvršćuje se u formi minulog rada. S te osnove, kapital eksploatira živi rad, prisvaja tuđi živi rad. Prema tome, rad radnika se u obliku minulog (mrtvog, prošlog) rada otuđuje od njega i postaje sredstvom eksploatacije samoga živog rada. Dakle mrtvi rad, koji je također rad radnika, pretvara se u faktora eksploatacije njihova živoga rada. Time se ostvaruje otuđenje rada od radnika, tada njegov vlastiti rad istupa protiv njega i djeluje kao »slijepa sila«. To se materijalizira u vidu prisvajanja radnikova viška rada, pa se i dohodak kao rezultat rada dijeli na najamninu i profit. Prema tome minuli rad je, u društvenim uvjetima u kojima radnici ne posjeduju sredstva za proizvodnju, već samo svoje radne snage, postao izvorom dohotka onih koji raspolažu sredstvima za proizvodnju, tj. postao je izvorom eksploatacije tuđeg živog rada. Proces teče tako što se živi rad stalno nastavlja na potreban rad i višak rada, a ovaj se posljednji pretvara u minuli rad, kojeg nalazimo sčvrsnutog u sredstvima za proizvodnju. Čak štoviše i dio potrebnog rada se prevara u minuli rad, koji je učvršćen u radniku i njegovoj obitelji, tj. u vrijednosti žive radne snage.

Socijalističko društvo stvorilo je značajne pretpostavke mijenjanja toga stanja. U prvom redu, riječ je o ukidanju privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, to je samo pretpostavka, jer prisvajatelj viška rada i stvarni gospodar minulim radom (sredstvima za proizvodnju) može biti (a najčešće i jest) socijalistička država. Zato se društvo nalazi pred dilemom kako da se dohodak prizna radniku kao stvarno njegov dohodak, a ne da mu ga netko na »porcije« (Marx) daje.

Pretpostavka toga procesa jest razvoj samoupravljanja, u kojemu radnik likvidira monopol vlasničke i upravljačke

funkcije nad sredstvima za proizvodnju.

Naznačeni problemi tema su rada Ive Burića u knjizi *Udruženi rad i minuli rad*. Tema je obrađena u 12 međusobno dobro povezanih poglavlja. U prva tri poglavlja autor razmatra različita shvaćanja pojma minulog rada. U četvrtom poglavlju, koje smatram najvrednijim, autor postavlja tezu da je udruženi rad preduvjet i subjekt razvoja novih odnosa radnika, kao novog mjesta minulog rada u tim odnosima. Autor je dobro proučio Marxova shvaćanja o udruženom radu, kao i o procesu ekonomskog određenja rada, pa je došao do zaključka o mogućnosti da samo udruženi rad u našim uvjetima može biti faktor mijenjanja pozicije radnika prema oslobođenju rada i čovjeka. U taj kontekst Burić stavlja i OOUR. Autor je, primjenjujući tu metodu, došao do problema vlasništva, odnosno problema razvoja društvenog vlasništva u pravcu minulog rada. Tada minuli rad postaje »golom materijalnom pretpostavkom« procesa proizvodnje, iz kojega je isključen »treći faktor«, tj. vlasnik sredstava za proizvodnju. Time se mijenja odnos suradnika prema minulom radu, što je u ovom procesu najbitniji odnos. Minuli rad kao rad radnika time prestaje biti izvorom viška vrijednosti i postaje izvorom materijalnih uvjeta rada i života samog radnika. Prema tome, ne radi se o izravnoj raspodjeli s osnovama minulog rada, nego o »raspodjeli uvjeta proizvodnje«, o kojoj Marx govori. Autor je izložio i svoje viđenje praktičnih rješenja te problematike, što knjizi daje posebnu vrijednost.

Burić je napisao dobro fundiranu knjigu o minulom i udruženom radu. Pristup obradi materije jest marksistički. Takav je pristup omogućio autoru da do kraja jasno i znanstveno fundirano izvede svoje teze. Stoga je ova knjiga značajan doprinos razradi materije o minulom radu i proširenoj reprodukciji, pa je mogu preporučiti čitaocima.

Bogdan Čosić

Recenzija

UDK 352.076.12 + 321.11 + 312 (497.13)

Juraj Hrženjak:

Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj

Liber i Pravni fakultet, Zagreb 1983.

Monografija *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj* rezultat je pionirskog istraživačkog pothvata i višegodišnjeg rada autora na stvaranju fundusa relevantnih podataka za proučavanje i analizu komunalnog sistema i šire, teritorijalnog okvira političkog sistema samoupravljanja. Dosad objavljene knjige i članci (*Mjesne zajednice u komunalnom sistemu*, Informator, Zagreb 1963; *Mjesna zajednica*, Globus, Zagreb 1977; *Organizacija teritorija i samoupravljanje* — u koautorstvu s I. Perko-Separović — Informator, Zagreb 1982 itd) svjedoče o trajnijoj analitičkoj preokupaciji i političkoj angažiranosti ovoga istraživača i javnog radnika, vezanim uz razvoj oblika neposredne demokracije, posebno u mjesnoj zajednici. U skladu s tim kontinuitetom, autor ističe kao povod za izradu ove monografije »saznanje da su radnim ljudima — samoupravljačima, delegatima i članstvu političkih organizacija u naseljima i mjesnim zajednicama — potrebni brojni sistematizirani, ažurni podaci i informacije radi analize vlastitog stanja, društvene aktivnosti i efikasnog samoupravnog odlučivanja« (str. XI).

Knjiga se sastoji iz dva dijela. Prvi dio sadrži brojčane podatke o društvenoj (demografskoj, političkoj i ekonomskoj) strukturi naselja u SR Hrvatskoj, s geografskim kartama i kratkim komentarom za svaku općinu. U izradi geografskih karata (s ucrtanim katastarskim granicama naselja i mjesnih zajednica, te oznakom tipa naselja) korištena je publikacija M. Korenčića *Naselja i stanovništvo SRH 1857—1979*. U drugom dijelu knjige autor analizira korištene pojmove

TABLICA 1

BROJ STANOVNIKA (PREMA POPISIMA IZ 1948. 1971. i 1981. GOD.)
I ZAPOSLENOST (ZA 1971. i 1981. GOD.) PO ZAJEDNICAMA OPĆINA

ZAJEDNICA OPĆINA	STANOVNICI			ZAPOSLENI				
				Ukupno		Izvan mjesna stanov.	U inozemstvu	
	1948.	1971.	1981.	1971.	1981.	1981.	1971.	1981.
Bjelovar	400 769	389 906	370 916	45 180	82 640	38 494	17 930	10 820
Gospić	131 713	107 027	90 336	14 377	21 394	9 287	7 130	3 589
Karlovac	179 242	180 518	172 144	31 670	51 026	22 049	15 329	8 858
Osiijek	689 894	858 136	867 584	153 001	233 286	88 879	47 508	30 054
Rijeka	450 763	498 364	540 485	156 997	201 601	60 881	12 573	7 252
Sisak	178 467	201 402	199 790	38 197	53 581	23 186	8 237	5 468
Split	664 415	829 576	882 050	168 137	260 417	90 585	48 397	27 217
Varaždin	284 351	299 206	303 599	47 439	88 655	55 101	18 915	11 075
Zagreb	351 796	327 816	318 476	43 609	86 658	62 435	15 485	8 992
Grad Zagreb	448 444	733 766	856 228	286 613	348 975	263 822	34 599	21 914

i brojčane pokazatelje iskazane u tablicama.

Autor izabire pokazatelje na temelju uobičajene metode praćenja i iskazivanja podataka o strukturi naselja, respektirajući specifičnosti našega političkog sistema, u cilju omogućavanja uvida u relevantne elemente analize lokalnih jedinica kao teritorijalno-političkih, ekonomskih, samoupravnih i upravnih struktura. V. Stipetić ističe u predgovoru monografije da tek jedinstveni pokazatelji demografskog, privrednog i društvenog razvoja u naselju, dani u Hrzenjakovoj *Društvenoj strukturi naselja u SR Hrvatskoj*, pružaju mogućnost upotrebe složenijih metoda analize (na primjer, ginijevog indeksa koncentracije).

Brojčani podaci o strukturi naselja dani su za 6657 naselja u SR Hrvatskoj. Pod naseljem autor podrazumijeva »samostalna, cjelovita, seoska, mješovita ili gradska, urbanizirana ili neurbanizirana, trajno nastanjena mjesta na određenom teritoriju koja imaju svoje ime i karakteristike koji ih razlikuju od drugih susjednih naselja u istoj općini« (str. 685). Svako naselje bliže je određeno šezdeset

i jednim pokazateljem. Po prvi puta u literaturi, autor sistematično i pregledno prezentira podatke o strukturi naselja užih od općine. Za razine općina i zajednica općina statistička služba evidentira određeni broj pokazatelja, od kojih autor koristi one o broju i tipu naselja, broju i kretanju stanovnika od 1948. do 1981. te o zaposlenosti stanovništva. O većeg broja drugih pokazatelja autor je došao anketom u općinama.

Veoma pregledne tabele sadrže podatke o broju stanovnika u svakom naselju (prema popisima iz 1948. 1971. i 1981. godine) i broju domaćinstava u njima, tipu naselja, broju zaposlenih, broju mjesnih zajednica, mjesnih ureda, o vrsti javnog prometa kojim je naselje povezano s okolinom; pokazatelje o broju osnovnih škola, zdravstvenih ustanova, pošta ili jedinica PTT, broju društveno-političkih organizacija itd.

U prikazu ove opsežne knjige, koja ima više od 700 stranica, nije moguće ukazati na svo bogatstvo sadržaja, tim više što se ono neprestano uvećava korištenjem knjige. Na primjer, pokazatelji o broju stanovnika u konkretnim na-

seljima, prema popisima iz 1948, 1971. i 1981. godine, već su sami po sebi izuzetno indikativni. Iskazani na razini zajednica općina i uspoređeni s pokazateljima o zaposlenosti stanovništva, odmah upućuju na daljnu analizu, uz korištenje drugih indikatora datih u ovom radu.

Podaci iz tablice 1. (iz koje su izdvojeni samo podaci o broju stanovnika i zaposlenih) ukazuju na tendenciju depopulacije cjelokupnih regija (zajednica općina Bjelovar, Gospić, Karlovac, zagrebački prsten), uz istovremeni rast zaposlenosti. Komentirajući podatke o zaposlenosti, autor konstatira da je »najveći broj zaposlenih bio u općinskim središtima i u središtima višeg stupnja političko-teritorijalne podjele. Slijedeća je karakteristika zaposlenih da se zapošljavaju u gradskim i mješovitim naseljima i da je relativno velik broj zaposlenih u inozemstvu iz svih tipova naselja, osobito iz onih u kojima nisu razvijena društvena proizvodnja i infrastruktura« (str. 689).

Za istraživanje komunalnog sistema značajni su podaci o strukturi lokalnih jedinica, općina i zajednica općina, te mjesnih zajednica, kao teritorijalne osnove općina. Na teritoriju SR Hrvatske u 1981. godini bilo je 113 općina i 10 zajednica općina kao osnovnih teritorijalno-političkih jedinica. U 650 naselja osnovani su mjesni uredi, koji su ispostavili općinske uprave, u cilju da određene upravne funkcije, koje su vezane uz lokalno zadovoljive potrebe, približe građanima koji borave daleko od općinskog središta. Mjesne zajednice osnovane su u 3950 od ukupno 6657 naselja.

Veličina lokalnih jedinica, promatrana kroz dulje razdoblje (od 1939. do 1981. godine), varira i slijedi česte administrativno-teritorijalne podjele, osobito nakon oslobođenja, no pokazuje i stanovitu konstantnost. Ukidanjem mjesnih narodnih odbora, nakon političko-teritorijalne podjele u SRH 1952. godine, broj općina bio je približan broju iz 1939. godine. U poslijeratnom je razdoblju za cijelu Jugoslaviju, pa i za teritorij SRH, karakteristično »okrupnjivanje« općina i drugih, viših oblika teritorijalno-političke podjele. Nakon 1955. godine, funkcije dotadašnjih kotareva preuzimaju općine, a

na približno istom prostoru. Veličina općina iz 1981. godine približna je veličini kotara iz 1947. godine (usp. I. Perko-Šeparović i J. Hrženjak, *cit. dj.*, str. 127. i 706).

Promjene u statusu naselja kao središta političke vlasti, kako ističe autor, imale su »znatne reperkusije na razvika pojedinih naselja, kao i svih susjednih naselja koja su im gravitirala. U gospodarskom pogledu, svako naselje koje je izgubilo položaj središta političke vlasti gubilo je i na gospodarskom razviku, urbanizaciji i razviku infrastrukture. Suprotno tome, snažno su jačala središta koja su zadržala svoj položaj« (str. 706). Iz toga zaključka slijedi i značajna korelacija kretanja broja stanovnika, zaposlenosti i socijalne strukture naselja s tim promjenama (str. 689).

Tako problem veličine općine i zadržavanja, odnosno održanja općinskog statusa otvara i temeljnija pitanja koncepcije komune u političkom sistemu zasnovanom na radu, odnosno pitanja realizacije takvog sistema. Nameće se pitanje koliko su promjene u veličini i statusu općina rezultat objektivnoga političko-ekonomskog razvoja u poslijeratnom razdoblju. Da li su i koji objektivni kriteriji uvjetovali relativno česte političko-teritorijalne promjene? Da li općina u uvjetima socijalističkoga samoupravnog razvoja doista jest »najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«? Da li se i u kojoj mjeri u postojećoj formi komune postiže antitistička funkcija vlasti radničke klase (ne samo protuteža monocentraliziranoj vlasti)? Hrženjakova knjiga sugerira da se razvoj komunalnog sistema i konkretnih naselja u nas temeljio na »statističkim« principima ili, točnije, na autonomnim promjenama hijerarhije slojevitoga centralističkog voluntarizma.

Objavlivanje ovoga rada još više ističe insuficijentnost komplementarnih empirijskih istraživanja na području političkih i ekonomskih znanosti. Bilo bi nužno istraživati i realne političko-ekonomske odnose na kojima se temeljio naš razvoj. Vjerojatno je problem nepostojanja ili neprimjerenosti analitičkog aparata za istraživanje tih problema os-

novni razlog tome nedostatku. Rezultati takvih političko-ekonomskih istraživanja i na njima utemeljenih politoloških analiza, uz ovaj Hrženjakov rad, omogućili bi integralnu analizu razvoja komune u njezinoj realnoj vezi s cjelinom našega društvenog sistema.

No, Hrženjakova *Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj* i ovako je dragocjena knjiga, koja pruža egzaktnu osnovu za orijentaciju u razmišljanju i odlučivanju o brojnim društvenim problemima. I to ne samo o problemima vezanim uz komunalni sistem, koliko god je o njima u knjizi neposredno najviše riječi.

Ljiljana Canković-Strpić

Recenzija

UDK 328.132.7 (73) : 342.82

Robert S. Hirschfield (ed.)

Selection/Election: A Forum on the American Presidency

New York 1982.

Suvremeno predsjedništvo, čije je formiranje rezultat procesa etatizacije američkog društva, tj. dubokih socijalnih i političkih promjena koje su započele tridesetih godina i još uvijek traju, potpuno je nova institucija u okviru političkog (predsjedničkog) sistema Sjedinjenih Američkih Država. U centru toga kolektivnog tijela, koje danas predstavlja iznimnu koncentraciju moći i vlasti, nalazi se predsjednik, okružen nizom institucija i pojedinaca što mu pomažu u rukovođenju američkim društvom i u rješavanju brojnih složenih unutrašnjih i međunarodnih problema koji nameću suvremeni razvoj.

Analizi najvažnijeg elementa institucije američkog predsjedništva posvećena je rasprava u dvotjednom seminaru za Suvremene američke studije što ga je

organizirala Francusko-američka fondacija. (Francusko-američka fondacija osnovana je 1931. kao neprofitna djelatna fondacija, s ciljem jačanja odnosa SAD i Francuske na raznim područjima znanstvene i tehničke suradnje.) Naime, glavna tema seminara bio je američki politički proces, promatran kroz analizu određenih elemenata predsjedničkoga selektivno/izbornog sistema, kao i promjene koje su se dogodile u sistemu predsjedničke vlasti u SAD.

U radu skupa sudjelovala je grupa mladih znanstvenih radnika, budući vladini funkcionari, te predstavnici masovnih medija, businessa i industrije, sindikata i političkih stranaka iz Francuske, SR Njemačke, Belgije, Španjolske i Monaca. Sudionici seminara su eminentni američki znanstvenici, istaknute ličnosti američkoga političkog života, bivši predsjednički kandidati i stranački lideri, koji su nastojali u obliku predavanja, polemičkih rasprava i otvorenih dijaloga te neposrednih kontakata i posjeta važnijim institucijama političke vlasti približiti i s raznih strana osvijetliti jedan važan aspekt američkoga političkog sistema i konstitutivni element institucije suvremenog predsjedništva — predsjednički selektivno/izborni proces.

Rasprave o ulozi, značaju i promjenama predsjedničkoga selektivno/izbornog procesa u američkom društvu imaju iznimnu važnost za budući razvoj suvremenog predsjedništva i političku transformaciju američkog društva. Autori su jasno ukazali na ulogu tzv. prethodnih izbora, kao i na značajnije promjene koje su se dogodile u proteklih nekoliko desetljeća u procesu nominacije predsjedničkog kandidata, a one su povezane s karakterom i prirodom nacionalne konvencije. Danas je postalo jasnim da delegati na konvenciji faktički ne sudjeluju u procesu odlučivanja o predsjedničkim kandidatima, kao što ni stvarno ne sudjeluju u pisanju i prihvaćanju stranačke platforme. Faktički, odluka o tome tko će biti kandidat stranke na predsjedničkim izborima donosi se mnogo prije održavanja konvencije i daleko od delegata i njihova utjecaja. Nemoguće je dobiti kandidaturu na nacionalnoj konvenciji bez dobro orga-

niziranih i sistematskih priprema. Ukratko, konvencije danas funkcioniraju više zbog toga da ratificiraju rezultate primarnih izbora, a ne da donose političke odluke ili pronalaze prihvatljivije predsjedničke kandidate za jedan od najznačajnijih političko-izvršnih položaja u svijetu. Sloboda izbora od strane delegata dovedena je time u pitanje, što ukazuje na antidemokratski karakter konvencije i opadanje njezine uloge u suvremenome političkom sistemu.

Drugi važan aspekt promjena na koji je ukazala većina američkih istraživača odnosi se na opadanje uloge političkih partija i radikalno mijenjanje njihove uloge u smislu sintetiziranja i artikuliranja političkih interesa što, po njihovoj ocjeni, destabilizira politički sistem i produbljuje njegovu krizu. Stampa i televizija su u novije doba umanjile ulogu političkih stranaka u izbornoj kampanji i tako postale važnim izvorom političkih informacija većine Amerikanaca. Američki način vođenja kampanje doživio je u nekoliko posljednjih desetljeća značajne promene. Televizija i popis glasača revolucionirali su izborne kampanje. Zahvaljujući tehnologiji masovnih komunikacija, osobito televizije, predsjedničkim je kandidatima omogućeno da steknu vrlo brojnu publiku u širokim slojevima stanovništva iz svih regija i svih starosnih i socijalnih grupa mimo svoje partije. Predsjedničkog kandidata u toku izborne kampanje okružuju brojni suradnici, plaćeni savjetnici, pa čak i dobrovoljci, organizirani u štabove ili u organizacije koje ga savjetuju o najvažnijim pitanjima unutrašnje i vanjske politike. Predsjednička kampanja sve manje počiva na nosiocima partijske politike, a sve se više oslanja na snažnu podršku određenih grupacija.

Stranačke organizacije sve su više u sjeni jakih osobnih organizacija predsjedničkih kandidata, koje vode vrlo ostru političku borbu i ulažu goleme napore zajedno s kandidatom u cilju pobjede.

Američki stranački sistem već i tako difuzan i veoma decentraliziran, s izrazito niskim stupnjem kohezivnosti, razbija se na sve veći broj samostalnih političkih grupacija. U američkom politi-

čkom sistemu sve više prevladava uvjerenje o potrebi reorganizacije stranačkog sistema. Očigledno je da se reforma stranačkog sistema teško može ostvariti bez radikalnije promjene cjelokupnoga političkog sistema, a za takve promjene nema izgleda u skoroj budućnosti u SAD.

Jedan od krupnih i za sada neprevladanih problema u američkome političkom sistemu jest i problem privatizacije politike i izbornog procesa. Umjesto starih stranačkih mašina, sve više dolaze do izražaja novi oblici poluprivatnih političkih organizacija. A novac i njegova moć postaju strateškim pitanjem američkog sistema. Izgleda za uspjeh, osobito na predsjedničkim izborima koji su vjerojatno najskuplji izbori na svijetu, imaju samo oni kandidati koji su osobno bogati ili uživaju jaku podršku određenih, dobro organiziranih izvaninstitucionalnih grupa, krupnih financijskih korporacija i pojedinaca koji raspolažu velikim financijskim sredstvima i političkom moći. U takvim uvjetima novac postaje ograničavajućim faktorom demokratskoga izbornog procesa koji suzuje broj ljudi što imaju realne šanse da u okviru stranačkog sistema dobiju predsjedničku kandidaturu.

Kao reakcija na izbornu-financijske skandale predsjednika Nixona za vrijeme izborne kampanje i aferu Watergate, Kongres je pod utjecajem javnog mišljenja donio savezni zakon kojim regulira način financiranja izborne kampanje, odnosno predviđa sistem javnog financiranja predsjedničke kampanje. Dok jedni istraživači vide pozitivne elemente u primjeni novog zakona i njegovim intencijama, jer se njime umanjuje utjecaj privatnih interesa, drugi sumnjaju u njegove pozitivne efekte.

U daljnjim odjelcima knjige američki istraživači izlažu tematiku vezanu uz predsjedničku kampanju i sam izborni sistem. Naime, nakon što je kandidat pobijedio na konvenciji započinje nova etapa u borbi za predsjedništvo, a ona je odlučujuća za konačnu pobjedu. Osnovno pitanje koje se nameće kandidatu u njegovoj stranci jest kao osvojiti glaseve što većeg broja birača i pobijediti na konačnim izborima. Pobjeda ovisi o nizu faktora. Vrlo je važno kakav će

stav kandidat zauzimati kako prema određenim pitanjima unutrašnje politike, tako i prema međunarodnim problemima. Osim toga, važno je da kandidat pažljivo odluči kojim državama dati prednost u svojoj kampanji, kakav stav zauzeti prema protivniku itd.

Kandidati se često suočavaju s nezainteresiranom apolitičkom publikom, koja ima veoma ograničen interes za politiku i stoga pridaje malo pažnje izbornim kampanjama. Zato je ključno pitanje dobro organizirati kampanju, odabrati pravu temu i izbornu strategiju kojom će se postići najveći efekti.

Posebna pažnja dana je analizi kontinuiranog opadanja stranačke participacije u izbornom procesu. Naime, unatoč značajnim promjenama koje su vodile većoj ravnopravnosti građana i zabranama uskraćivanja prava glasa odraslom stanovništvu, u ovom je stoljeću došlo do paradoksalne situacije: sve manje stanovništva sudjeluje u izborima. Da bi se ublažila ta pojava, autori ističu potrebu za djelotvornijim političkim partijama, kvalitativnijim kandidatima, višom kohezivnošću sistema itd.

Postavljena su i brojna interesantna pitanja, koja su na stanovit način izrazila osnovne dileme o efikasnosti tog sistema. Mišljenje je većine autora da sadašnji selektivno-izborni sistem, koji je proizvod intenzivnih reformi, treba dalje mijenjati, usavršavati i reorganizirati. Jer, brojne slabosti sadašnjeg sistema mogle bi dovesti do političkog kaosa, neefikasnosti vlade, ugrožavanja američke demokracije i slično.

Američki izborni sistem gotovo od svog nastanka predmet je oštih kritika i mnogih rasprava koje imaju za cilj promjenu izbornog sistema. U proteklih 200 godina američki izborni sistem doživio je određene promjene, a one su ponajviše rezultat demokratizacije američkog društva i političkog sistema u cjelini. Međutim, svaka korjenitija promjena izbornog sistema mogla bi dovesti do poremećaja postojećih i uvriježenih odnosa političkih snaga. Stoga su izgledi ostvarenja tih promjena u skoroj budućnosti minimalni, jer postojeći sistem odgovara interesima i Demokratske i Republikanske stranke, pa bi svaka

eventualna promjena izbornog sistema značila narušavanje postojećih odnosa snaga, a to bi imalo dalekosežne posljedice za funkcioniranje cjelokupnog političkog sistema. Prema tome sve dotle dok ekonomski, društveni i politički razvoj ne bude bitnije promijenio odnos političkih snaga i doveo u pitanje interese vladajuće klase, ustavna revizija izbornog sistema praktički nema izgleda za uspjeh. Međutim, veoma je važna činjenica da zahtjevi za revizijom izbornog sistema postoje i da se za nju izjašnjavaju sami predsjednici i drugi eminentni političari i progresivni znanstvenici, kao i američki građani. Važna uloga u tome pripada Vrhovnom sudu, koji svojim presudama i stavovima djeluje tako da upozoruje na zastarjelost elektorskog sistema. No, otpor konzervativnih snaga svakoj značajnijoj promjeni izbornog sistema ili provođenju značajnijih presuda Vrhovnog suda danas je još vrlo jak u američkom društvu i stoga su mali izgledi za uspjeh korjenitije reforme u skorijoj budućnosti.

Raspravu koju je organizirala Francusko-američka fondacija stoga treba shvatiti kao doprinos kontinuiranim naporima za usavršavanjem američkog izbornog sistema, a ne za njegovim radikalnim mijenjanjem.

Štefica Deren-Antoljak

Recenzija

UDK 327.55 : 338.984.4

Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti

Poslovna politika, Beograd 1983.

Knjiga obuhvaća priloge sa znanstvenog skupa održana prošle godine u Beogradu. Podijeljena je u četiri poglavlja, prema sadržaju kojim su se autori bavili, a to su: *Nesvrstanost i međunarodni ekonomski poredak; Savremena eko-*

nomaska kriza i politika nesvrstanosti; Tokovi svjetske privrede i nesvrstane zemlje i Novi međunarodni ekonomski poredak i politika nesvrstanosti. Zajednička osnova svih priloga jest ukazivanje na ekonomsku međuovisnost razvijenih i nerazvijenih zemalja, na veliku ovisnost nerazvijenih o razvijenim i traženje izlaza u novome međunarodnom ekonomskom poretku. Autori su: Ljubiša Adamović, Leo Mates, Darko Bekić, Ranko Petković, Srbe Todorović, Srđan Kerim, Blagoje Babić, Ivo Žuvela, Mihajlo Crnobrnja, Dragoljub Stojanović, Dragan Delić, Jurij Bajec, Mojmir Mrak, Branislava Alendar, Stevo Kovačević, Boris Cicelj, Marijan Svetličić, Milan Vojnović, Milan Pejić, Zarko Mrkušić, Božidar Frangeš, Oskar Kovač, Vera Pilić-Rakić, Milica Minić, Ljubivoj Pruvlović, Lazar Pejić i Vladimir Štambuk.

Autori su nastojali analizirati i kritički osmisliti sadašnje stanje i rezultate postignute na području ekonomskih odnosa s aspekta brzog razvoja nerazvijenih i posebno nesvrstanih zemalja i ukazati na traženje izlaska iz ekonomske krize, odnosno na pokušaje sagledavanja iz postojećih odnosa i dostignuća perspektive politike nesvrstanosti. Empirijska praksa pokazuje da je većina zemalja koje pripadaju pokretu nesvrstanih nerazvijena i da, prema tome, političke slobode bez ekonomske neovisnosti ne garantiraju sigurnost, integritet i prosperitet novooslobođenim zemljama.

Velike razlike u ekonomskoj moći između razvijenih i nerazvijenih zemalja i gotovo neprevladive poteškoće što iz tih razlika proizlaze jedan su od glavnih uzroka sadašnje ekonomske krize. Ekonomska kriza svjetske privrede u svojoj je biti kriza sistema postojećih međunarodnih odnosa. Međunarodni ekonomski odnosi, u uvjetima brze internacionalizacije kapitala i proizvodnje između razvijenih i nerazvijenih, politički suverenih zemalja i danas su pod snažnim utjecajem širenja kapitalističkog načina proizvodnje i, na tim osnovama, eksploatacije. Postojeći međunarodni ekonomski sistem, zbog neravnopravnog položaja partnera, omogućuje nastavljanje eksploatacije (čak rapidno pojačanje) i povećavanje razlika između

bogatih i siromašnih zemalja, koje su dovele na rub bankrotstva.

Ako se zna, ističu autori u svojim prilogima, da je više od dvije trećine svjetske trgovine u rukama razvijenih zemalja, logično je da i u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa, u sistemu međunarodne razmjene, dominira kapitalističko-utilitaristički odnos u kojemu su logika profita, interes krupnog kapitala i očuvanje monopola jedine važne vrijednosti i kriteriji. Prema tome, svjetska privreda i međunarodni ekonomski odnosi pod snažnim su utjecajem svjetskog kapitala i centara ekonomske moći. Stoga i prirodu međunarodnih ekonomskih odnosa i ekonomske međuovisnosti valja tražiti upravo u tim relacijama, gdje logično dolazi do eksploatacije nerazvijenih zemalja i pokušaja njihova političkog podređivanja interesima razvijenih. Nadalje, za dublje razumijevanje navedene problematike, a posebno za razumijevanje prirode ekonomske međuovisnosti i implikacija na zemlje u razvoju, potrebno je analizirati i prirodu i specifičnosti razvoja kapitalističkih odnosa i načina proizvodnje unutar samih zemalja u razvoju, što se donekle očituje u artikulaciji »starih« i »novih« proturječnosti kapitalističkog načina proizvodnje i borbe za što veću samostalnost i neovisnost. Te su nove proturječnosti kapitalističkog načina proizvodnje unutar zemalja u razvoju i njihove tendencije za što većom samostalnošću, uz veliki utjecaj državne birokracije i uloge vojske, iznimno važni u analizi navedene problematike.

U tom kontekstu valja sagledavati, osmišljavati i ocjenjivati i dosadašnje pokušaje i iskustva različitih oblika ekonomskog povezivanja između zemalja u razvoju i postulate za jačanje novih integracijskih procesa u skladu s principima novoga međunarodnog ekonomskog poretka, za koji se zalaže i poduzima određene akcije i pokret nesvrstanih zemalja. Navedeni zahtjevi i poticaji za međusobnom integracijom nisu samo pitanje kolektivnog oslanjanja na vlastite snage, nego i način i instrument bržeg i ravnopravnijeg uklapanja u međunarodnu podjelu rada i ravnopravniju raspodjelu svjetskog viška rada.

To su samo neke temeljne misli i stavovi autora priloga. Ti će tekstovi, bez obzira što u njima nije dana cjelovita analiza problema, pridonijeti njegovu svestranijem i boljem razumijevanju i poslužiti kao poticaj daljnjim istraživanjima.

Savo Pešić

Recenzija
UDK 338.984.4 + 338.92

Srđan Kerim:

Zemlje u razvoju i novi međunarodni ekonomski poredak

Borba, Beograd 1983.

Polazeći od položaja zemalja u razvoju autor je knjigu kompozicijski podijelio u dva poglavlja: *Uloga zemalja u razvoju u izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka* i *Osnovni elementi novog međunarodnog ekonomskog poretka i položaj zemalja u razvoju*. U prvom se poglavlju govori o genezi nastajanja koncepcije novoga međunarodnog poretka od Bandunga, preko konferencija i drugih skupova nesvrstanih, do formuliranja i prihvaćanja na specijalnom zasjedanju OUN, a u drugom poglavlju studije elaborirani su osnovni elementi novoga međunarodnog ekonomskog poretka i analiziran položaj zemalja u razvoju.

Suvremeni je svijet, kaže autor, opterećen postojećim međunarodnim ekonomskim odnosima, koji posebno pogadaju zemlje u razvoju. To ne vide ili neće da vide privrednici u razvijenim kapitalističkim zemljama, a pa i ne poduzimaju potrebne akcije da se istraže uzroci i pronade izlaz iz postojećeg. Štoviše, na djelu je pokušaj sporazumijevanja predstavnika krupnog kapitala u razvijenim zemljama s vladajućim slojevima u nerazvijenim. To je pokušaj »održavanja na vlasti reakcionarnih snaga u zemljama u razvoju«, koje bi se suprotstavile svim promjenama.

Razvijene zemlje, ističe autor, polaze od toga da su ekonomski problemi prolazni i da se mogu prevladavati parcijalnim rješavanjem kriznih žarišta: energetika, sirovine, hrana itd. Uz to se predlaže stvaranje jedinstvenog savezništva najrazvijenih zemalja, što govori o njihovoj naprežanosti da se održi postojeći ekonomski poredak i podjela rada i na njima zasnovana eksploatacija i potčinjenost zemalja u razvoju. Nasuprot njima, većina zemalja u razvoju, posebno nesvrstanih, promatra postojeće ekonomske probleme razvoja kao produkt odnosa koje su stvorile razvijene zemlje i traži izlaz u radikalnim promjenama, ali prihvatljivim za većinu. Samo se radikalnom izmjenom i kompleksnim rješavanjem »mogu na zadovoljavajući način riješiti postojeći problemi« u međunarodnoj reprodukciji i razmjeni. U knjizi su naglašeni napori nesvrstanih za stvaranjem dugoročnih programa međusobne ekonomske suradnje zemalja u razvoju. U tom kontekstu valja sagledati i ocijeniti i dosadašnje pokušaje i iskustva različitih integracijskih oblika, već uspostavljenih između zemalja u razvoju, i postulate za jačanje novih integracijskih procesa u skladu s odrednicama novoga međunarodnog ekonomskog poretka, za koje se zalaže i poduzima određene akcije pokret nesvrstanih zemalja. Zahtjevi i poticaji za međusobnom integracijom zemalja u razvoju nisu samo pitanje kolektivnog oslanjanja na vlastite snage, nego i način i instrument bržeg i ravnopravnijeg uklapanja u međunarodnu podjelu rada i ravnopraviju raspodjelu. Međusobno povezivanje cilja »ne samo jačanju pregovaračke pozicije zemalja u razvoju u istorijskom dijalogu sa razvijenim zemljama o potrebi konkretnih promjena u međunarodnim odnosima, već i stvaranju realnih materijalnih pretpostavki za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka«.

U nastajanju načela novoga međunarodnog ekonomskog poretka autor posebno ističe alžirsku konferenciju nesvrstanih iz 1973, skup o ekonomskoj suradnji u svijetu u Meksiku i ministarski skup Grupe 77 iz 1979. u Tanzaniji. Alžirska je konferencija usvojila *Ekonomsku deklaraciju i Akcioni program*

(što je kasnije formuliran i potvrđen na specijalnom zasjedanju OUN). Zatim su održane tematske konferencije 1975. u Daki o početnoj primjeni stavova o novome međunarodnom ekonomskom poretku i konferencija u Limi, koja je usvojila *Akcionni program o industrijskom razvoju i saradnji*, te program za jačanje suradnje, solidarnosti i akcijske sposobnosti nesvrstanih. Akcionni program iz Lime, na razini ministarske konferencije nesvrstanih, označuje se kao »jedan od najkonkretnijih programskih dokumenata nesvrstanih zemalja«. Autor posebno analizira aktivnost nesvrstanih u tzv. Grupi 77 u 1976. i 1979. godini. Održane su tri značajne konferencije, od kojih je posebno važna ona u Manili, na kojoj su usvojeni *Manilska deklaracija i Akcionni program*. Te je godine održano VI zasjedanje UNCTAD-a, V samit nesvrstanih i I konferencija zemalja u razvoju posvećena njihovoj međusobnoj suradnji. Posebno je važno istaknuti aktivnost i ulogu Grupe 77 u OUN o pitanju promjene u međunarodnom ekonomskom odnosu u svijetu.

To pokazuje da uspostavljanje novoga međunarodnog ekonomskog poretka nije izraz volje pojedinaca ili interesa određenih regija, nego potreba privrednog razvoja, prevladavanja ekonomske krize i, prema tome, objektivno uvjetovana nužnost. Zbog toga je i primjeni načela novoga međunarodnog poretka potrebno dati »potreban prioritet u međunarodnim zbivanjima danas«.

U drugom se dijelu knjige autor bavi analizom temelja ekonomske privrede nerazvijenih i međunarodne ekonomske suradnje te, u tom kontekstu, osmišljavanja položaja nesvrstanih zemalja. Takvom analizom autor zaključuje da je nužno, prvenstveno u trgovini, monetarnoj politici, proizvodno-tehnološkom procesu i energetici, »smanjivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih subjekata međunarodnih ekonomskih odnosa, ili razvijenih i zemalja u razvoju«. Navedeni su i broječni pokazatelji i naglašeno opadanje sudjelovanja zemalja u razvoju u svjetskog trgovini.

Autor upozoruje na porast protekcionizma (zaštite vlastite proizvodnje) i veliki pritisak na zemlje u razvoju, ve-

ćina kojih je već dovedena na rub bankrotstva. U tom smislu posebno djeluju transnacionalne kompanije i njihova ekonomska politika i utilitaristički moral. Stoga autor ukazuje na potrebu brže industrijalizacije zemalja u razvoju na temelju uzajamne pomoći i suradnje, te oslanjanja na vlastite izvore sirovina i energije, jer industrijalizacija nerazvijenih »zadire u suštinska pitanje celokupnog društvenog preobražaja zemalja u razvoju«, koji je nužan.

Osim toga, vrlo je važno pitanje načina međunarodnog financiranja razvoja zemalja u razvoju. Autor tom pitanju posvećuje posebnu pažnju. Ukazuje da je monopolistički kapital metropola (kolonijalnih sila) razvijao u kolonijama »samo one privredne grane koje su odgovarale potrebama centara svetske privrede i davale im najveće profite«. Posebna je pažnja posvećena međunarodnoj financijskoj suradnji i instrumentima financiranja privrednog razvoja zemalja u razvoju i ukazano da se ti instrumenti nalaze pod dominacijom razvijenih. Za novi međunarodni ekonomski poredak od velike je važnosti transfer tehnologije, koji treba biti podvrgnut radikalnim promjenama.

Novi ekonomski poredak omogućuje privredni razvoj svih, u skladu s potrebama i mogućnostima svjetske privrede i s općim razvojem društveno-političkih odnosa u svijetu. Sagledan u tom kontekstu, novi međunarodni poredak nije neka iznimna pojava, recept ili trenutačna potreba, nego logičan slijed i nužna potreba u evoluciji povijesnog razvoja i revolucionarnih gibanja u svijetu danas. To je ujedno i jedno od najaktualnijih pitanja današnjice.

Iz autorovih je analiza moguće zaključiti da su načela novoga međunarodnog poretka, kojega je inicirao i za kojega se zalaže pokret nesvrstanih, u biti revolucionarni koncept, koji se temelji na radikalnijim promjenama. Takav ekonomski koncept ima sve veće realne mogućnosti ostvarenja, jer doista izražava životne interese većine čovječanstva na današnjem stupnju razvoja društveno-ekonomskih i društveno-političkih odnosa. Novi međunarodni ekonomski poredak jest pokušaj da se iz

postojećih ekonomskih, političkih i društvenih poteškoća i proturječnosti izade i krene u budućnost. Tome problemu i njegovu razjašnjenju treba da pridonese i ova knjiga.

Savo Pešić

Recenzija
UDK 327.56 (4)

Confidence building measures in Europe

Institute for East-West Security Studies,
New York 1983.

Među institutima koji se bave pitanjima međunarodne sigurnosti, Institut za pitanja odnosa Istok-Zapad na polju sigurnosti, koji je utemeljen u New Yorku 1982, zauzima posebno mjesto. Institut je osnovan u cilju promicanja istraživanja kompleksa sigurnosnih pitanja koja utječu na odnose Istok-Zapad a, kako ističu njegovi osnivači, težnja mu je da bude nezavisan i slobodan u davanju svih analiza. S tom namjerom Institut je zatražio suradnju niza evropskih vlada, kao i osoba iz akademskog kruga, kako bi stvorio vlastitu ekipu istraživača i savjetnika koji bi bili u stanju što objektivnije i potpunije dati sliku odnosa između Istoka i Zapada.

Monografija posvećena pitanjima mjera za jačanje povjerenja u Evropi (CBM) prva je u nizu najavljenih studija. Pažeci na teritorijalnu zastupljenost i potrebu da se s raznih političkih aspekata osvijetli CBM, izdavači monografije pozvali su predstavnike Istoka, Zapada, skupine neutralnih i nesvrstanih zemalja da daju svoje viđenje mjera za jačanje povjerenja. Istodobno, uz akademski orijentirane istraživače, tu su i vojni stručnjaci kao i sudionici madridskog sastanka KESS-a.

Polazeći od značenja CBM u nuklearno doba, potrebe reduciranja rizika greške, ocjene CBM između Helsinkija

i Madrida, analize diskusija o CBM na madridskom sastanku KESS-a, dolazi se do odnosa koji postoji između evropskih mjera za jačanje povjerenja i globalnih mogućnosti, da bi na kraju bila ponuđena vizija mjesta CBM u kontekstu evropske sigurnosti. Iz radova autora monografije jasno se stječe dojam o stvarnom stanju i dilemama koje još postoje na raznim stranama o karakteru, značenju i dometima CBM. Zapadni stavovi o mjerama za jačanje povjerenja uglavnom su bili postavljeni kao zahtjev Istoku da se postupno, na tako značajnome vojnom polju, otvore kanali postizanja stanovitih aranžmana. Kasnije bi ti aranžmani vojnopoličke prirode trebali otvoriti put širem razumijevanju i otvorenosti Istoka. Istočni je stav, međutim, drukčiji. Po njemu, CBM imaju više političko-psihološko nego vojno značenje, te mjere za jačanje povjerenja moraju imati mjesto u jačanju svih procesa koji bi vodili razoružanju. Neutrale i nesvrstane zemlje trudile su se u svim dosadašnjim fazama Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji da se poštuju odredbe iz Helsinkija, ali i da se radi na proširenju kruga konkretnih mjera za jačanje povjerenja. Njihovi prijedlozi na madridskom sastanku KESS-a uvažavali su sve ono što je pozitivno u istočnim ili zapadnim prijedlozima u težnji da se proširi krug CBM i tako pridonese afirmaciji KESS-a.

U današnjem političkom trenutku, kad su linije pregovaranja dviju super-sila sužene, neosporno je da mjere za jačanje povjerenja imaju i psihološko i sigurnosno značenje. Stoga je i monografija Instituta za pitanja sigurnosti Istok-Zapad došla u pravi trenutak. Štokholmski sastanak protrajat će dulje vrijeme i sigurno je da će na njemu dominirati upravo problematika CBM. Rad ove vrsti, koji je do sada najceļovitije zahvatio razne aspekte CBM, može pomoći svima koji se praktično i teorijski bave pitanjima jačanja sigurnosti, posebice u Evropi. Uostalom, i stavovi svih autora monografije, unatoč razlikama, ukazuju na to da oni očekuju kako će CBM odigrati značajnu ulogu u budućem razvoju KESS-a i da je upravo to razlog povećana interesa za tu problema-

tiku. Rezultati štokholmske konferencije o mjerama za jačanje povjerenja i sigurnosti, te razoružanja u Evropi, sigurno će, također, biti indikatori konkretnih mogućnosti.

U svakom slučaju, Institut je ovakvim izborom tematike pokazao namjeru da prati aktualna pitanja koja se uklapaju u složenu problematiku odnosa Istok-Zapad i da, povezujući teorijska i praktična istraživanja, pomaže u traženju rješenja. To je neosporno pravi put koji može voditi znanstvenom analiziranju tekućih međunarodnih odnosa.

Radovan Vukadinović

Recenzija
UDK 336.77 (47)

D. A. Allahverdan:

Finansovo-kreditnaja sistema SSSR

Nauka, Moskva 1982.

Od privredne reforme, u svjetskoj je ekonomskoj literaturi objavljen znatan broj radova koji se bave problemima finansijskih i kreditnih odnosa i njihovom ulogom u danome privrednom sistemu u uvjetima intenzifikacije proizvodnje. Knjiga Allahverdana novi je prilog razrješavanju tih pitanja i nije, kako naslov upućuje, goli prikaz funkcioniranja kreditnog i finansijskog sistema u sovjetskoj privredi, nego širi prikaz koji pokušava odgovoriti na mnoga pitanja što ih pred sovjetski finansijski i kreditni sistem postavlja prijelaz s ekstenzivnog na intenzivno privredovanje.

Toj zadaći podređen je sadržaj knjige koja, pored uvoda, ima još sedam poglavlja slijedećih naslova: »Financije u sistemu ekonomskih odnosa socijalizma«, »Financije i narodni dohodak«, »Kredit u sistemu finansijskih odnosa u socijalizmu«, »Privredni obračun i fi-

nancije«, »Državni budžet u sistemu ekonomskih odnosa u socijalizmu«, »Finansijski odnosi u sistemu državnog osiguranja« i »Valutno-finansijski odnosi zemalja SEV-a u sistemu ekonomske integracije«.

Iz tih različitih sadržaja izdvajamo tri područja koja su za nas najinteresantnija. Prvo je područje vezano uz narodni dohodak »kao ekonomsku osnovu formiranja finansijskih resursa socijalističkog društva«, drugo uz kreditne odnose i ulogu kamate u alokaciji finansijskih resursa, a treće uz određene probleme valutno-finansijskih odnosa u SEV-u.

Središnje pitanje prvoga područja vezano je uz problem određenja rada koji neposredno stvara narodni dohodak i kriterija određenja nekog rada kao rada koji neposredno sudjeluje u stvaranju nove vrijednosti. Drugim riječima, riječ je o pitanjima odnosa proizvodnog i neproizvodnog rada prema narodnom dohotku sa stajališta učešća u njegovu stvaranju ili trošenju novoprodučenih vrijednosti. To je pitanje u socijalističkoj ekonomskoj teoriji uopće obavijeno velikim nesporazumima, pa ne iznenađuje da se o tome raspravlja i u sovjetskoj teoriji. U nas su se o tom pitanju polazirala dva stajališta. Jedni smatraju da je za svaki rad kojim se stječe dohodak proizvodan rad, te da stoga neposredno sudjeluje u stvaranju narodnog dohotka. Drugi misle da se proizvodnim radom može označiti samo onaj rad kojim se povećava materijalno bogatstvo društva. Nerijetko pristaše toga drugog pravca proizvodnim radom označuju neposredni rad u smislu njegova gologa fizičkog ispoljavanja.

Prema Allahverdanu, u sovjetskoj teoriji načelno nema spora o tome da proizvodni rad iz sfere materijalne proizvodnje »proizvodi« narodni dohodak. Sporovi nastaju oko pitanja koji se rad može smatrati proizvodnim i ima li u socijalizmu razlike između proizvodnog i društveno-korisnog rada. Kako je pravolinijska teza da je u socijalizmu svaki korisno utrošeni rad istovremeno i proizvodan, za Allahverdana, dosta nategnuta, on se upušta u široku interpretaciju Marxovih i Lenjinovih stajališta o

tim pitanjima i posredstvom te interpretacije nastoji doći do zaključka upotrebljive vrijednosti.

Izvedena analiza dovodi Allahverdana do stava da društvena neophodnost i stupanj važnosti ovog ili onog rada ne mogu biti kriterijima njihova odnošenja prema kategoriji proizvodnog rada. Po njemu, određenje nekog rada kao proizvodnog rada moguće je izvesti iz funkcionalne povezanosti čovjeka s prirodom i, na toj osnovi, proizvodnja materijalnih dobara koja su čovjeku neophodna. Po tom kriteriju određeni društveni radovi nalaze ishodište u nacionalnom dohotku, sumi materijalno-vrijednosnih dobara, namijenjenih proizvodnoj i osobnoj potrošnji u skladu s opredjeljenjima društva.

I u nekim drugim pitanjima Allahverdan polemizira s uvriježenim stajalištima. Tako polemizira i s različitim stajalištima o mjestu i ulozi kredita u kreditnim odnosima u socijalističkoj privredi, posebno u sovjetskoj privredi u fazi prijelaza s ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, osobito stoga što je značaj kreditnih odnosa u sovjetskoj privredi posljednjih godina porastao, što je u skladu s prihvaćenim »Osnovnim pravcima ekonomskog i socijalnog razvoja za 1981—1985. i za period do 1990. godine«. Allahverdan prigovara zastupnicima stajališta po kojima se intenzifikacija proizvodnje može odvijati i mimo kreditnih odnosa, racionalizacijom u disponiranju budžetskih sredstava, i tvrdi da bi bez upotrebe kredita znatna financijska sredstva u novim odnosima bila zamrznuta, što bi se negativno odrazilo na normalno funkcioniranje privrednih subjekata. Otuda i njegovo pleđiranje za efikasnije korištenje kamata, preko kojeg se, kroz kreditni sistem, može provoditi selekcija sa stajališta realizacije općih društvenih ciljeva.

Allahverdan je polemičan i u pitanju valutno-financijskih odnosa zemalja-članica SEV-a. Za razliku od nekih ekonomista koji stavljaju značajne prigovore na funkcije transferibilnog rublja i ulogu te zajedničke valute u sistemu valutnih odnosa zemalja-članica SEV-a, Allahverdan smatra da transferibilni rubalj ima sve značajke svjetske valute i

da obavlja funkcije koje su karakteristične za svjetsku valutu, što dokazuje praksom MBES-a i MIB-a, dviju glavnih financijskih institucija, odnosno koncepcijama Kompleksnog programa o daljnjoj suradnji država-članica SEV-a.

Prateći realizaciju funkcija transferibilnog rublja u praksi tih financijskih institucija, Allahverdan dokazuje da je transferibilni rubalj prometno sredstvo, sredstvo plaćanja i sredstvo akumulacije, koje se kroz ovu posljednju funkciju, uz korištenje multilateralnog kliringa koji je na djelu, može pretvarati u robne vrijednosti različite namjene, koje su na raspolaganju u multilateralnim robnim transakcijama. Ovdje bi bilo korisno suprotstaviti stajališta Božika i Guzeke, poljskih ekonomista, koji u svojoj knjizi *Teorija socijalističke integracije* zauzimaju drugačije stajalište o istom pitanju, ali ta bi nas suprotstavljanja odvela od osnovnog sadržaja.

Zaključimo stoga da je Allahverdanova knjiga *Financijsko-kreditni sistem SSSR-a* poticajna u mnogim pravcima. Ona pruža izniman prikaz konkretnih financijskih procesa u sovjetskoj privredi, upoznaje nas s različitim koncepcijama o funkcijama financija i kredita u prijelazu s ekstenzivnog na intenzivno privređivanje i daje pregled razvoja transferibilnog rublja, zajedničke valute SEV-a, od sredstva obračuna prema višim formama koje neka zajednička valuta mora ispunjavati. To su razlozi koji nas navode da ovu knjigu preporučimo širem krugu čitalaca.

Vlatko Mileta

Recenzija
UDK 321 (480) + 330.191.5 (480)

Pekka Kosonen (ur.): *Finljandskij kapitalizm*

Moskva 1983.

U spletu političkih sistema nordijskih zemalja Finska privlači posebnu pažnju i pojačan interes kako zbog dinamičnih društvoekonomskih i političkih procesa, tako i zbog poslijeratnog razvoja vanjske politike, pojačane međunarodne aktivnosti i angažiranin političkih inicijativa međunarodnog značaja.

Dio istraživača dinamičnih tokova unutrašnje finske politike zbuđen je brzinom kojom se odvijaju ekonomski procesi i mijenja profil socijalne strukture suvremenoga finskog društva u poslijeratnom razdoblju, posebno od 60-tih godina, kad Finska od tradicionalne i izrazito poljoprivredne zajednice prerašta u modernu i visokorazvijenu industrijsku zemlju.

Najnovija knjiga *Finski kapitalizam* grupe finskih istraživača marksističke orijentacije, pod rukovodstvom Pekke Kosonena, analizira niz ključnih pitanja — ekonomskih, socijalnih, političkih i međunarodnih, čija su rješenja pridonijela da ta mala nordijska zemlja danas zauzima znatno drugačije mjesto na međunarodnoj sceni nego u prošlosti.

U prvom dijelu knjige autori izlažu razvoj finskog kapitalizma, njegove pretpostavke i glavne pokretačke snage. Usporedno s početnim industrijskim razvojem Finske analiziran je proces centralizacije proizvodnje i koncentracije kapitala, te ukazano na značajnu ulogu države u društvoekonomskom preobražaju Finske u drugoj polovici 19. stoljeća. Istodobno, autori nastoje ukazati i na glavne pravce razvoja i faktore koji su oblikovali fizionomiju finskoga političkog sistema u drugoj polovici prošlog i u prvoj polovici ovog stoljeća. Promatrajući u tom svjetlu težnju Finaca za

nacionalnom nezavisnošću, zatim građanski rat i osnovne probleme s kojima se suočavao politički sistem Prve republike između dva svjetska rata, autori se osvrću na privredni i društveni razvoj Finske, kao i na širenje državnog sektora i periodu od II svjetskog rata. Obito je, pak, interesantna analiza perioda neposredno nakon II svjetskog rata kojeg karakterizira, s jedne strane, promijenjen međunarodni položaj Finske i razvoj nove vanjskopolitičke koncepcije u osnovu koje su ugrađeni odnosi povjerenja i suradnje Finske i Sovjetskog Saveza a, s druge strane, dalekosežne promjene unutar političkog sistema Finske. Veliki poremećaji izazvani I i II svjetskim ratom, posljedice oktobarske revolucije i velike ekonomske krize značajni su faktori koji su utjecali na pojavu državnog intervencionizma. U bitno promijenjenim uvjetima, kapitalizam više nije mogao funkcionirati na stari način i u svojim klasičnim oblicima, nego je, u težnji očuvanja bila neophodna njegova transformacija. Poslijeratno razdoblje u Finskoj obilježeno je čvrstim povezivanjem ekonomije i politike posredstvom suradnje vrhova države i krupnih monopola. Ta se suradnja odvija na razne načine i poprima raznolike oblike. Razmatrajući tu fazu autori ukazuju na korijene državnomonopolskog kapitalizma, kao i na faktore koji su utjecali na porast uloge države i njezino miješanje u razne sfere društvenog i privrednog života zemlje u poslijeratnom razdoblju. Autori uvjerljivo pokazuju kako je, obito od 60-tih godina, učvršćena pozicija državnomonopolističkog kapitalizma, tako da krupni monopolski kapital zauzima gospodareće mjesto u ekonomiji Finske i potčinjava sve druge oblike nacionalnog života.

Da bi osigurala socijalni mir, a u ulozu regulatora društvoekonomskih odnosa, država je, iako u rukama buržoazije, učinila niz ustupaka zahtjevima radničke klase, donijevši niz propisa kojima su regulirani radni odnosi, uvjeti rada, utemeljena načela dohodovne politike, omogućeno sudjelovanje u kolektivnim pregovorima između poslodavaca i radnika te, naposljetku, dovelo do pretvaranja Finske u zemlju visoko-

razvijenoga socijalnog i zdravstvenog osiguranja, kojim je svakom građaninu zagarantirana socijalna sigurnost. Takva tendencija države, izražena posredstvom njezine ekonomskosocijalne funkcije, pridonijela je ne samo jačanju uloge države, nego je pogodovala i proširenju i jačanju sfere utjecaja radničke klase. Osobito je stoga zanimljiv onaj dio rada u kome je analiziran utjecaj državno-monopolskoga finskog kapitalizma na položaj i uvjete života i rada radničke klase u finskom društvu.

S ekonomskim razvojem i ekspanzijom materijalnog života, te s automatizacijom proizvodnje stvoreni su (i stvaraju se) uvjeti za mijenjanje karaktera rada, ali i za mijenjanje strukture radničke klase. Taj je razvoj pokazao da je udio radnika u planiranju i kontroli radnog procesa, a posebno u ostvarivanju odlučujućeg utjecaja i kontrole nad upravljanjem proizvodnjom i raspodjelom dohotka, postao neophodan. Ali, u Finskoj je radnička participacija veoma ograničena; ona je tek u početnoj fazi svog razvoja.

Značajno su mjesto autori posvetili i međunarodnom položaju Finske i razvoju njezine vanjske politike. To je posve razumljivo ako se ima u vidu da su pojava i razvoj finskog kapitalizma, kao i oblikovanje i funkcioniranje političkog sistema na svim etapama bili usko povezani s položajem Finske u međunarodnim odnosima. Značajnije promjene u tom pogledu dogodile su se na prijelazu u ovo stoljeće, a bile su najneposrednije povezane s razvojem kapitalizma u Rusiji i zapadnoj Evropi, te događajima iz 1917—1918. Razvoj vanjske politike Finske u to vrijeme (1917—1918) bio je određen promijenjenim odnosom snaga na međunarodnoj areni, kao i promjenama unutar same zemlje. Međutim, najveća prekretnica u međunarodnom položaju i vanjskoj politici Finske dogodila se svakako u poslijeratnom razdoblju. Naime, u poslijeratnim uvjetima Finska je bila prva kapitalistička zemlja koja je, polazeći od političkih realnosti iz godina rata, težila mijenjanju vanjskopolitičkih odnosa sa svojim velikim susjedom na Istoku.

Pažljivo i argumentirano autori ukazuju na teškoće na koje su nailazili poslijeratni napori, inicijative i akcije predsjednika Passikivija i Kekkonena u nastojanjima da u odnosima Finske prema Sovjetskom Savezu grade obostrano prihvatljivu i korisnu politiku. Autori se pozivaju na Ugovor o suradnji, prijateljstvu i uzajamnoj pomoći iz 1948. godine kao najznačajnijem dokumentu i važnom instrumentu u budućem finskom vanjskopolitičkom djelovanju u odnosu na SSSR. Politika neutralnosti, koja karakterizira finsku vanjsku politiku u cjelokupnome poslijeratnom razdoblju, a koja je uključena u navedeni sporazum, podrazumijevala je i razvijanje odnosa sa SSSR-om i potpunu autonomiju unutrašnjega političkog života. Stoga se u daljnjem dijelu svoje knjige autori svestrano bave prikazom i analizom međunarodnog položaja Finske u poslijeratnom razdoblju, kao i integracijskim procesima u sistem kapitalističke podjele rada. Valja naglasiti da su autori pružili dosta materijala iz kojega je vidljivo da je cilj finske vanjske trgovine, koja ima izuzetan značaj za ekonomski razvoj zemlje, bio liberalizacija trgovine i uklanjanje restrikcije deviza. Za Finsku je bilo od prvorazredna značaja da vlastitu trgovinsku politiku usmjeri tako da se odnosi i s Istokom i sa Zapadom odvijaju skladno. U realizaciji te zamisli finsko je rukovodstvo nailazilo na brojne teškoće i zapreke.

Osvrćući se na suradnju Finske s drugim socijalističkim zemljama autori detaljno analiziraju opću trgovinsku politiku iz koje je vidljiva spremnost Finske na davanje odgovarajućih ustupaka tim zemljama, koji su već ranije dali Sovjetskom Savezu, zemljama Evropskog udruženja za slobodnu trgovinu i zajedničkog tržišta. U kontekstu tih razmatranja interesantno je spomenuti da je Finska, također, razvila ekonomske i političke odnose i razne oblike trgovinske suradnje s mnogim zemljama u razvoju.

Naposljetku, u posebnom dijelu knjige, autori su pružili interesantnu analizu promjena u političkom sistemu, koje su trebale stabilizirati finsku privredu i

osigurati ravnopravnije i demokratskije odnose u društvu, kao i sliku ideološke borbe u finskom društvu.

Knjiga Finski kapitalizam originalno je i zanimljivo djelo, koje daje cjelovitu sliku poslijeratne finske unutraš-

nje i vanjske politike sa svim njezinim specifičnostima i karakteristikama. Tom vrlo kompleksnom pitanju autori prilaze s marksističkih pozicija, što radu pribavlja posebnu vrijednost i težinu.

Stefica Deren-Antoljak

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]